

RAZVITAK STANOVNIŠTVA I DEMOGRAFSKE PERSPEKTIVE JUGOISTOČNE EVROPE

Byron KOTZAMANIS*

Uvod

Politički epilog II svetskog rata - donedavna podeljenost evropskog kontinenta na dve velike celine, zapadnu i istočnu - u određenoj meri neizbežno je uticao na ugao posmatranja koji su demografi usvojili u svojim komparativnim studijama. Međutim, nedavne političke promene na evropskom istoku i otvaranje granica značajno menjaju posleratnu demografsku sliku i progresivno ruše dominantne dihotomne pristupe, koji su do tada onemogućavali da delovi nekadašnje istočne Evrope (uključujući, naravno, i Balkan) dodju do izražaja sa svim svojim specifičnostima. Istovremeno, opšte društveno-ekonomske promene na jugoistoku Evrope, uzastopne krize na zapadu Balkana i graničenje zemalja Evropske unije sa bivšim socijalističkim balkanskim državama doprinose porastu interesovanja za Balkan koje sigurno nije ograničeno samo na demografske tokove (Kotzamanis, 2000).

Za istraživača demografskih pojava, potresi zabeleženi u istočnom delu starog kontinenta tokom poslednje decenije prošlog veka jedinstvenog su karaktera: dramatične političke i društveno-ekonomske promene dešavaju se na jednom širem geografskom području u vreme "mira", i to u zemaljama koje imaju prilično razvijen osnovni statistički sistem koji omogućava efikasno, kontinuirano praćenje dužih vremenskih serija i analizu dugoročnih promena komponenti kretanja stanovništva (Kotzamanis/Parant/Sardon, 1998). Nalazimo se u naročito povoljnom položaju posmatrača istorije koja se odvija pred našim očima i o kojoj, barem kada su u pitanju

* Univerzitet u Tesaliji, Odeljenje za planiranje i regionalni razvoj, Volos, Grčka.

demografski tokovi, konačne zaključke treba izvoditi tek nakon jedne do dve decenije.

U ovoj fazi naučnu javnost (Coleman, 1992. i 1996; Sardon, 1998. i 2000; Labbé, 1995; Monnier/Rychtarikova, 1991; Monnier, 1991, 1996. i 1998; Rallu/Blum, 1993; Kotzamanis, 2000c) zaokupljaju četiri osnovna pitanja:

a) Da li, s regionalnog aspekta posmatrana, demografska kretanja u Evropi dopuštaju da se geopolitički prostor bivše istočne Evrope (prostor kakav se ocrtao nakon 1945, i koji se, počevši od 1990, progresivno raspada), koji je očigledno distanciran od ostatka Evrope, smatra jedinstvenim?

b) Da li balkanske zemlje, uključujući i Grčku, pokazuju zajedničke osobine i da li se, recimo, može govoriti o postojanju jednog "balkanskog" demografskog modela?

c) U kojoj su meri nedavni događaji (skorašnji demografski trendovi) u bivšim socijalističkim balkanskim državama rezultat seizmičkih političkih i društveno-ekonomskih promena i pratećih teškoća sa kojima se suočava njihovo stanovništvo u procesu prelaska na tržišnu ekonomiju?

d) Kakva je demografska budućnost ovih zemalja i kakav je neposredan i konačni ishod najnovijih demografskih kretanja?

Odgovori na postavljena pitanja u velikoj meri zavise od raspoloživih podataka i svakako nisu definitivni. Ti odgovori mogu biti i drugačiji ukoliko se raspolaže novim ili potpunijim podacima i, naravno, ukoliko se pojave nove demografske tendencije koje je, zbog nestabilnosti koja je još uvek prisutna u ovim zemljama, čak i za najskoriju budućnost, teško predvideti. U članku nemamo ambiciju da damo odgovore na sva navedena pitanja. Ograničićemo se najpre na sintetski prikaz posleratnih demografskih kretanja (indirektno dajući odgovor na pitanje o postojanju balkanskog demografskog modela). U nastavku ćemo usredsrediti pažnju na očekivana demografska kretanja i probleme na tržištu radne snage koji su u ovim zemljama nastali u procesu tranzicije ka tržišnoj ekonomiji. Završetak tog procesa ne očekuje se u ovoj deceniji.

Demografska kretanja na Balkanu

Balkanske zemlje prostiru se između Egejskog i Crnog mora na površini od ukupno 765000 km². Njihovo stanovništvo je 2000. godine dostiglo skoro 68 miliona (prema 49 miliona pedeset godina ranije, tabela 1).

Tabela 1.

Stanovništvo, površina, gustina naseljenosti, demografski pokazatelji u balkanskim zemljama, 1951. i 1999. godina

Zemlja	(1)		(2)		(3)		(4)		(5)		(6)		(7)		(8)		(9)	
	1951	1999	1951	1991	1951	1999	1951	1999	1951	1999	1951	1999	1951	1999	1951	1999	1951	1999
Albanija	1,24	3,4	28748	43,0	113,1	38,5	17,0	15,2	4,9	23,3	12,1	124,4	20,0	10,2	7,6	0,9	0,7	
Bugarska	7,26	8,2	1109912	65,4	77,8	21,1	8,8	10,7	13,6	10,4	-4,8	108,2	14,0	8,9	5,7	0,8	1,3	
Grčka	7,65	10,5	131957	57,9	77,7	20,3	9,7	7,5	9,8	12,8	-0,1	43,6	6,0	8,3	6,4		0,6	
Rumunija	16,46	22,5	237500	69,3	97,6	25,1	9,9	12,8	11,8	12,3	-1,9	118,1	21,0	10,3	7,9	1,2	1,6	
SFR Jugoslavija	16,59	-	255834	64,8	93,0	26,9		14,1		12,8		140,2		10,3	5,6	0,9	0,7	
SR Jugoslavija	7,23	10,7	102173	70,8	101,9	25,9	11,0	13,7	10,5	12,2	0,5	129,8	13,0	10,7	5,9	1,2	0,8	
Bosna i Hercegovina	2,72	3,8	51129	53,2	89,1	33,9	12,0	17,0	8,0	16,9	2,0	178,1	12,0	11,3	6,0	0,7	0,3	
Hrvatska	3,88	4,5	56500	68,7	84,7	22,5	9,9	12,8	11,5	9,6	-1,6	131,3	9,0	9,0	4,5	0,8	1,0	
BJR Makedonija	1,26	2,0	25713	49,1	79,3	35,9	13,6	16,4	8,3	19,5	5,3	161,3	16,0	10,8	7,5	0,8	0,2	
Slovenija	1,49	2,0	20251	73,6	98,8	22,8	8,8	12,4	9,7	10,4	-0,9	88,9	5,0	8,9	4,1	0,6	0,9	
Svega	49,19	67,7	765030	64,3	90,3	28,5	15,7	14,2	13,8	14,3	1,9	144,8	15,8	13,2	8,0		1,4	

Napomene:

(1) Stanovništvo (sredinom godine);

(2) površina (km²);

(3) gustina naseljenosti (st/km²);

(4) stopa nataliteta (‰);

(5) stopa mortaliteta (‰);

(6) stopa prirodnog priraštaja (‰);

(7) stopa smrtnosti odojčadi (‰);

(8) stopa nupcijaliteta (‰);

(9) stopa divorcijaliteta (‰).

Izvor:

Balkan Demographic Data Base, University of Thessaly - DSAL; Population Reference Bureau, World Population Data Sheet (1999); Eurostat (2000); Conseil de l'Europe (2000); Gubert, Lantoine, Monnier (1997); Monnier (1998a); Sardon (2000).

Ovaj deo Evrope nastanjuju Grci, Sloveni, Nemci, Madjari, Rumuni, Bugari, Albanci, Romi i Turci (zadržaćemo se na glavnim etničkim grupama) i brojne konfesionalne grupe - pravoslavci, katolici, muslimani. To su narodi

različite prošlosti i istorije, koji su sticajem okolnosti tokom dužeg vremenskog perioda koegzistirali unutar otomanske imperije i kasnije, sa izuzetkom Grčke, pripadali, manje-više, istom političkom sistemu. Istorijska, društvena i kulturna raznovrsnost ovog područja ponovo izbija na površinu nakon propasti režima koji je u njemu dominirao čitavih 45 godina. Propast komunističkih režima imala je za posledicu pojavu poznatih teritorijalnih podela, istorijski uticajnih sfera i nacionalističkih pokreta.

Gotovo sve zemlje na Balkanu pretrpele su u Drugom svetskom ratu značajne demografske gubitke. Istovremeno, izmena granica i pomeranja stanovništva tokom i neposredno po završetku rata postala su pravilo u regionu, usled čega je posleratna demografska slika područja bitno izmenjena u odnosu na onu iz 1938-1939. (INSEE, 1946; Frumkin, 1951). I pored pomenutih migracija, brojne manjine zadržale su se i nakon rata izvan svojih "etničkih" granica: Mađari u Rumuniji, Albanci u Jugoslaviji, Turci u Bugarskoj, Grci u Albaniji, itd. (A.&J. Sellier, 1991; Horak 1985; Poulton, 1993).

Za razliku od severnog i centralnog dela istočne Evrope, gde je homogenizacija u osnovi postignuta povlačenjem manjine nemačke nacionalnosti, na Balkanu (sa izuzetkom Grčke) su manjine do kraja osamdesetih godina prošlog veka činile 6-15% ukupnog stanovništva, pri čemu je Jugoslavija predstavljala pravi mozaik etničkih grupa. Nakon pada socijalističkih režima (1990-1991) u balkanskim zemljama u kojima su bile prisutne snažne manjinske grupe došlo je do pojave brojnih problema, koje su bile uslovljene i diferenciranim demografskim razvitkom. Problemi su izazvali krize koje je bilo teško kontrolisati i nove velike grupe migranata.

Dajući pregled demografskih kretanja na jugoistoku Evrope u poslednjih 50 godina, dužni smo da ukažemo na:

a) Njihovu heterogenost na području Balkana, a pre svega na postojanje dve glavne celine sa veoma različitim demografskim tendencijama i karakteristikama. Prvu celinu čine Albanija, Kosovo i zapadni deo BJR Makedonije, a drugu ostatak balkanskog prostora (tabele 1 i 2 i grafikoni 1 i 2).

Tabela 2.

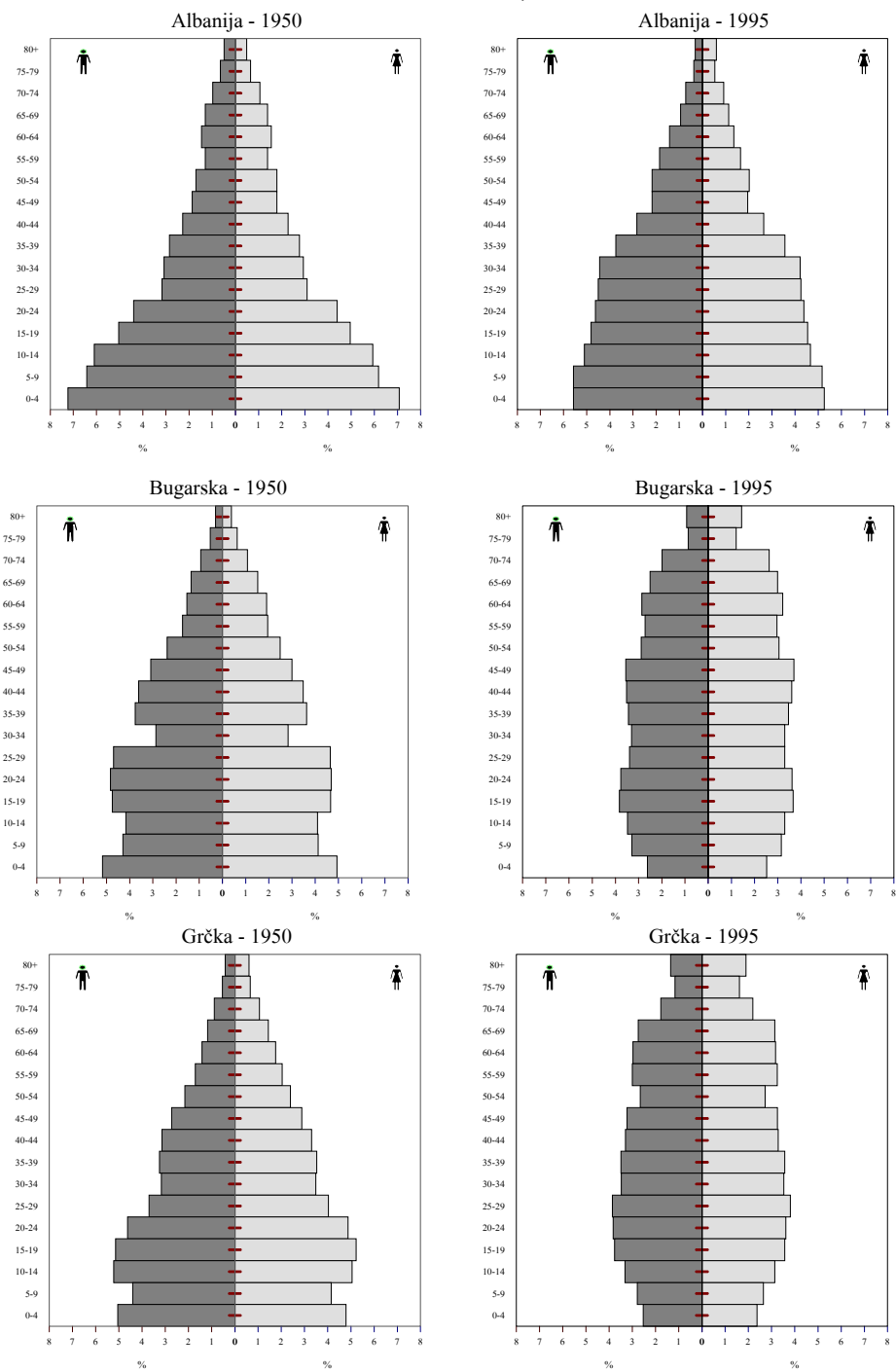
**Starosna struktura stanovništva balkanskih zemalja (u %)
po velikim starosnim grupama, 1951. i 1998.**

Zemlja	1951					1998				
	0-14	15-44	45-64	65+	Indeks zavisnosti*	0-14	15-44	45-64	65+	Indeks zavisnosti
Albanija	38,7	41,7	12,6	7,0	0,842	32,6	45,2	16,0	6,1	0,632
Bugarska	26,7	48,5	16,4	8,4	0,541	16,5	42,1	25,6	15,7	0,476
Grčka	28,2	47,6	17,3	6,9	0,541	15,6	43,6	24,1	16,7	0,477
Rumunija						19,1	45,3	22,7	12,8	0,469
SFR Jugoslavija	30,9	46,4	17,1	5,7	0,576	-	-	-	-	-
SR Jugoslavija	29,3	47,0	17,8	5,8	0,542	21,1**	43,5**	22,9**	12,4**	0,505
Bosna i Hercegovina	39,2	44,9	12,8	3,0	0,731	18,8	48,6	22,6	9,9	0,403
Hrvatska	27,3	47,0	19,1	6,7	0,514	19,9	43,5	24,3	12,3	0,475
BJR Makedonija	37,0	44,9	12,6	5,6	0,741	23,3	46,2	21,1	9,4	0,486
Slovenija	27,5	45,6	19,6	7,3	0,534	16,8	45,7	24,1	13,4	0,433
Evropska unija***						17,1	66,9	16,0		0,495

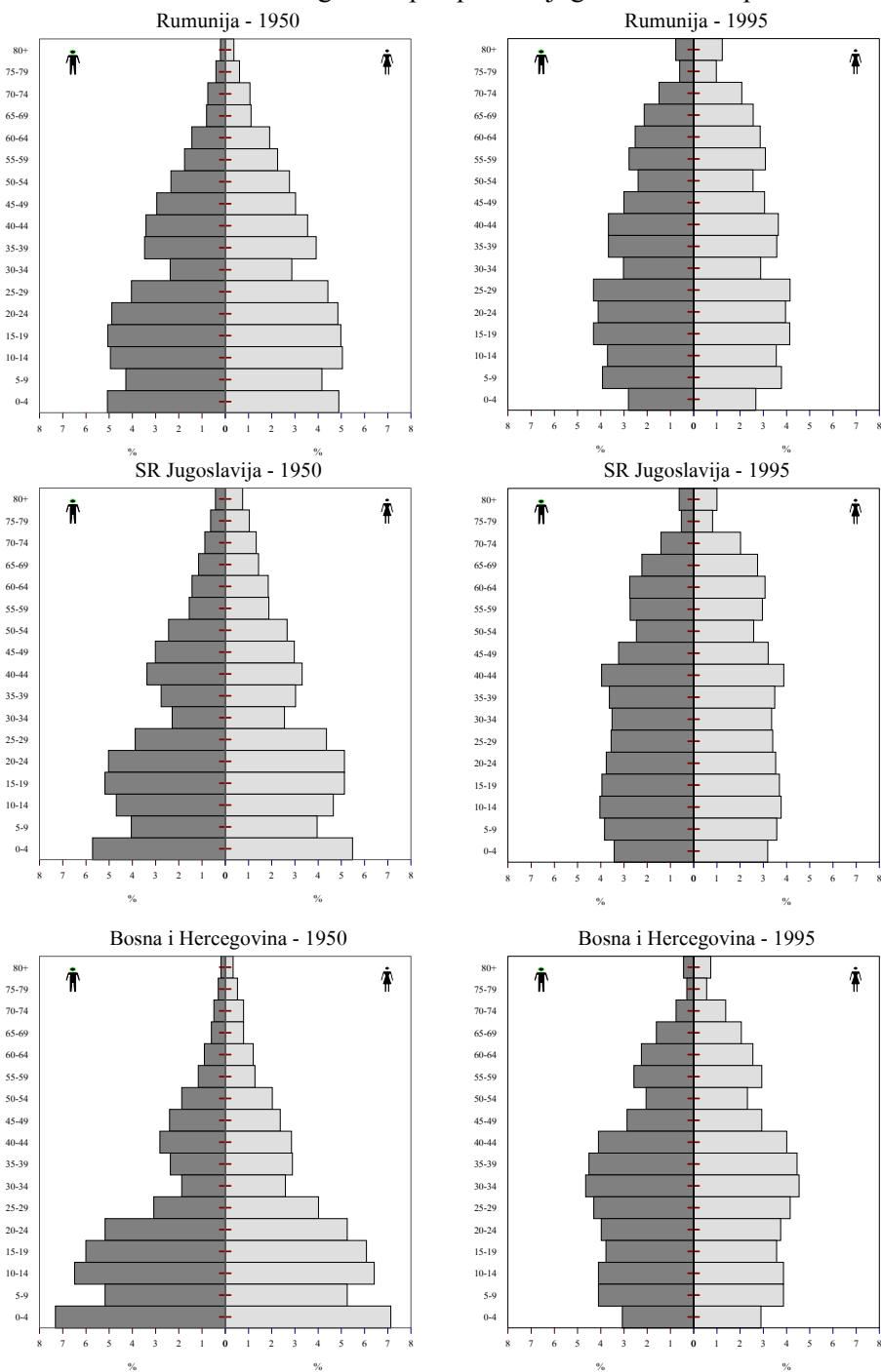
Zvor: Balkan Demographic Data Base, University of Thessaly – DSAL.
Napomene: * Odnos zbira udela lica mlađih od 15 i starijih od 65, i stanovništva starog 15-64 god;
 ** Podaci se odnose na 1997; *** "Evropa petnaestorice".

Za prvu su svojstvene mlada demografska struktura, visoke stope nataliteta, visoke stope mortaliteta odojčadi i visoke stope rasta stanovništva (Kotzamanis/Parant, 2001; Avramov/Penev 1988; Penev, 1995).

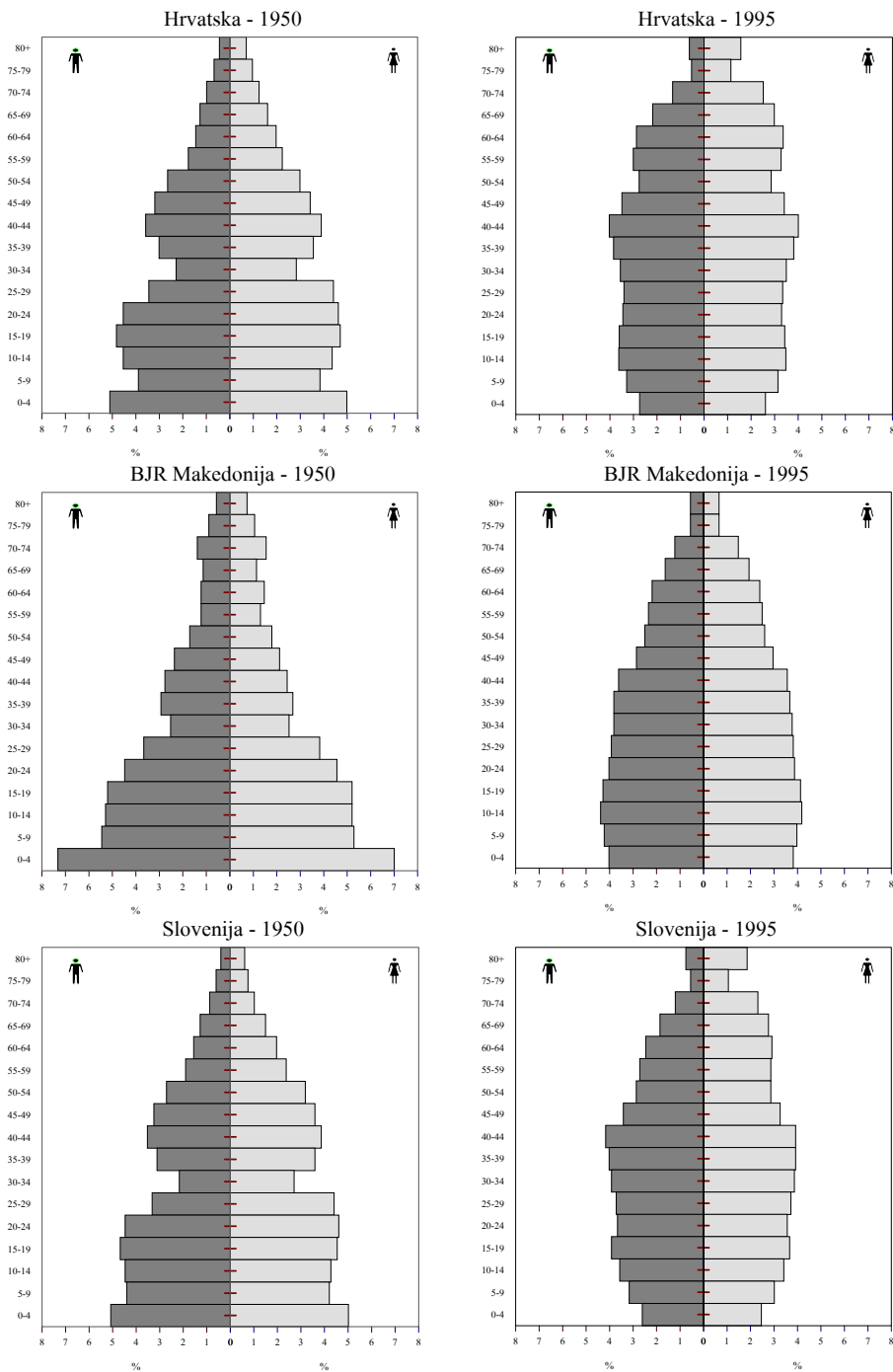
b) Intervencije na demografskom planu koje su različite po intenzitetu i koje su u nekim slučajevima (ekstreman primer Rumunije) prouzrokovale direktne posledice na trendove komponenti populacione dinamike i indirektno na strukturu stanovništva (Bodrova, 1972; Berelson, 1974; Macura, 1974; Pressat, 1979; INED, 1982; Hecht, 1986; Hecht i dr., 1990; Calot, 1992; Kivu, 1991).

Grafikon 1a.
Starosne piramide u zemljama jugoistočne Evrope, 1950-1995.

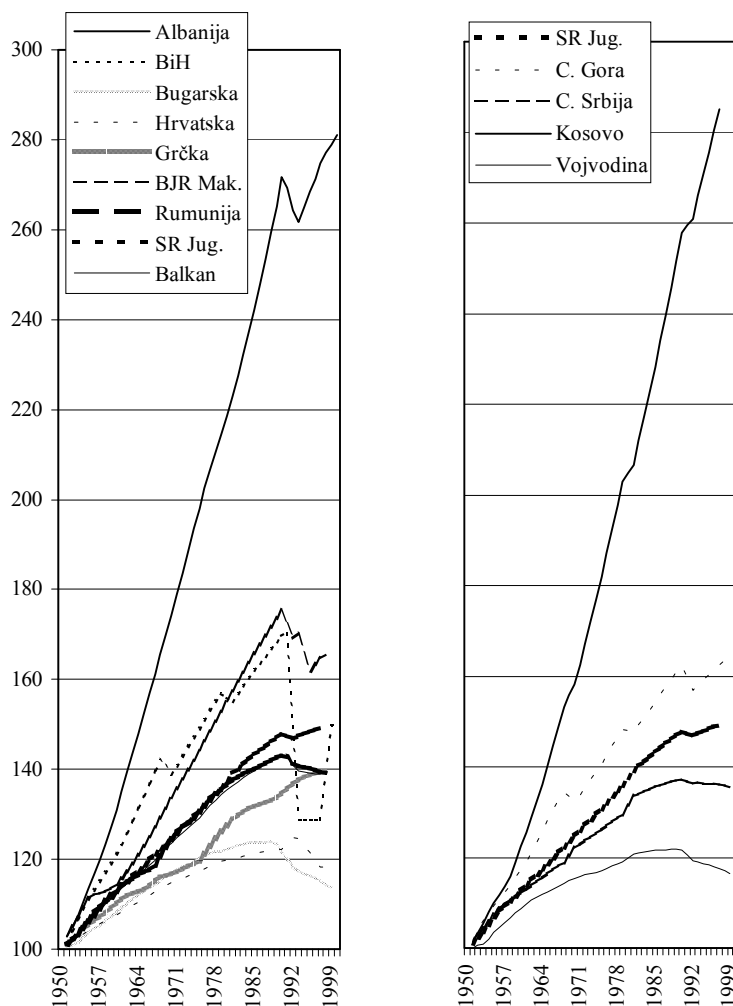
Grafikon 1b.
Starosne piramide u zemljama jugoistočne Evrope, 1950-1995.

Grafikon 1c.
Starosne piramide u zemljama jugoistočne Evrope, 1950-1995.

Grafikon 2.
Kretanje ukupnog stanovništva jugoistočne Evrope, 1950-1999 (1950=100)

e) Činjenicu da je u svim balkanskim zemljama završena epidemiološka tranzicija (Schofield/Reher/Bideau, 1991; Caselli i dr., 1995; Dupaquier/Bardet, 1998) tj. prelaz sa visoke stope smrtnosti kao posledice zaraznih bolesti na relativno nisku stopu smrtnosti, gde presudnu ulogu imaju bolesti

Tabela 3.

Očekivano trajanje života pri živorodjenju, balkanske zemlje, 1950-1990.

Zemlja	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990
	Muško								
Albanija			63,6	64,9b			67,0b	68,5b	69,6
Bugarska			67,6t		69,0a	68,5a	68,4a	68,2t	68,0t
Grčka			67,3a		70,1a		72,2a	72,6a	74,6a
Rumunija		61,4a	64,1a	66,5t	66,2t	67,3a	66,6a	66,8t	66,6t
SFR Jugoslavija		56,9t1	62,3t2	64,7b	65,4t3	67,3b	67,7b	68,1b	69,1b4
SR Jugoslavija	53,5b	59,8b	63,2b	64,2b	66,1b	67,9b	68,3b	68,2b	69,0b
Srbija – svega	53,0b	59,4b	62,4b	64,7b	65,8b	67,6b	68,1b	68,1b	68,8b
Centralna Srbija	54,4b	61,3b	64,3b	66,2b	67,5b	68,6b	69,4b	69,7b	69,7b
Kosovo	51,6b	57,6b	57,0b	60,6b	64,3b	66,1b	68,6b	66,8b	71,4b
Vojvodina	52,3b	60,6b	63,6b	65,9b	66,0b	67,6b	67,2b	67,3b	66,7b
Crna Gora	61,4b	65,4b	63,9b	66,6b	70,8b	69,1b	71,9b	71,7b	72,0b
Bosna i Hercegovina		52,6t1	59,2t2	63,0b	63,9t3	66,7b	67,9b	68,6b	69,7b4
Hrvatska	56,0	60,9	63,9b	66,2b	65,7b	67,3b	66,7b	67,6b	68,4b4
BJR Makedonija		54,9t1	60,8t2	62,0b	65,6t3	66,6b	68,3b	68,9b	70,1b4
Slovenija		63,0t1	66,2t2	65,4b	65,0a	66,6b	67,4b	67,9b	69,3b4
	Žensko								
Albanija			66,0	67,0b			72,0b	73,8b	75,4b
Bugarska			71,2t		73,4a	73,4a	73,8a	74,4t	74,7t
Grčka			70,4a		73,6a		76,3a	77,6a	79,5a
Rumunija		64,5a	67,7a	70,5t	70,8t	74,1a	71,8t	72,8t	73,1t
SFR Jugoslavija		59,3t1	65,4t2	68,5b	70,2t3	72,1b	73,2b	73,8b	74,9b4
SR Jugoslavija	56,0b	61,4b	65,3b	68,4b	69,9b	71,7b	72,9b	73,1b	74,6b
Srbija – svega	55,6b	61,1b	64,7b	68,0b	69,6b	71,5b	72,7b	72,9b	74,4b
Centralna Srbija	56,9b	63,4b	66,7b	70,0b	71,3b	72,9b	73,9b	74,2b	75,0b
Kosovo	53,7b	58,2b	55,8b	61,7b	65,3b	68,1b	71,8b	70,8b	76,6b
Vojvodina	55,0b	62,7b	68,5b	70,6b	71,9b	73,4b	73,6b	73,8b	74,0b
Crna Gora	64,0b	67,3b	67,8b	70,3b	74,1b	73,7b	76,2b	77,1b	78,4b
Bosna i Hercegovina		54,8t1	62,6t2	66,1b	68,2t3	71,1b	72,9b	73,9b	75,1b4
Hrvatska	60,9a	65,2a	68,8b	71,3b	72,7b	73,8b	74,1b	75,1b	75,9b4
BJR Makedonija		55,1t1	61,8t2	65,4b	67,6t3	70,6b	71,9b	72,8b	74,0b4
Slovenija		68,1t1	71,9t2	72,7b	72,3a	74,2b	75,2b	75,9b	77,2b4

Izvor: Eurostat (2000); Conseil de l'Europe (2000); De Gubert, Lantoine, Monnier (1990-1997); Monnier (1998a); Sardon (2000); podaci nacionalnih statističkih organizacija.

Napomene: a) Eo iz skraćenih godišnjih tablica smrtnosti; b) Eo iz skraćenih dvogodišnjih tablica smrtnosti (podaci za godinu iz zaglavlja tabele i za sledeću godinu); t) Eo iz detaljnih trogodišnjih tablica smrtnosti (ukoliko nije posebno naglašeno podaci se odnose na period u kome je godina iz zaglavlja centralna godina trogodišnjeg perioda); 1) 1952-54; 2) 1960-62; 3) 1970-72; 4) 1989-90.

Tabela 4.

Stopa smrtnosti odojčadi (u ‰) u balkanskim zemljama i u EU

	1980	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Albanija	50,3	30,8	28,3	32,9	-	-	-	-	-	22,2	15,0	-
Bugarska	20,2	14,4	14,8	16,9	15,9	15,5	16,3	14,8	15,6	17,1	14,5	14,9
Grčka	17,9	9,7	9,7	9,0	8,4	8,5	7,9	7,7	7,2	6,4	6,7	5,9
Rumunija	29,3	26,9	26,9	22,7	23,3	23,3	23,9	21,2	22,3	22,1	20,5	18,5
SR Jugoslavija	33,3	29,3	22,8	20,9	21,7	21,9	18,4	16,4	15,0	13,8	12,6	-
Bosna i Hercegovina	31,5	18,4	15,3	-	-	-	-	15,3	-	12,4	11,0	-
Hrvatska	20,6	11,7	10,7	-	11,6	9,9	10,2	8,9	8,0	8,2	8,2	7,7
BJR Makedonija	54,2	36,7	31,6	28,3	30,6	24,1	22,5	22,7	16,4	15,7	16,3	14,7
Slovenija	15,3	8,1	8,4	8,2	8,9	6,8	6,5	5,5	4,7	5,1	5,2	4,2
Evropska unija*	12,4	8,0	7,6	7,4	6,9	6,5	6,1	5,6	5,5	5,4	5,3	-

Izvor: Kao za tabelu 3.
Napomena: * "Evropa petnaestorice".

koje se dovode u vezu sa načinom života i starošću. Stoga su do početka sedamdesetih godina 20. veka u četiri velike regije našeg kontinenta (severnoj, zapadnoj, južnoj i istočnoj Evropi) značajno smanjene, s jedne strane međusobne razlike u dužini očekivanog trajanja života pri živorodjenju, i s druge strane nivoa stopa smrtnosti (tabela 3).

Po završetku druge posleratne decenije, a naročito nakon perioda 1975-1980. prisutne su divergentne tendencije u kretanju mortaliteta u balkanskim (sa izuzetkom Grčke) i zemljama srednje i istočne Evrope, s jedne strane, i u zemljama severozapadnog i južnog dela našeg kontinenta, s druge strane. Dok su u razvijenom delu Evrope jasno vidljivi rezultati intenzivnog razvoja sredstava u borbi protiv novih oboljenja, balkanske zemlje, kao i većina ostalih bivših socijalističkih zemalja, nisu u mogućnosti da drže korak sa tim savremenim tendencijama (tabele 4 i 5).

Tabela 5.

Očekivano trajanje života pri živorodjenju u balkanskim zemljama i EU

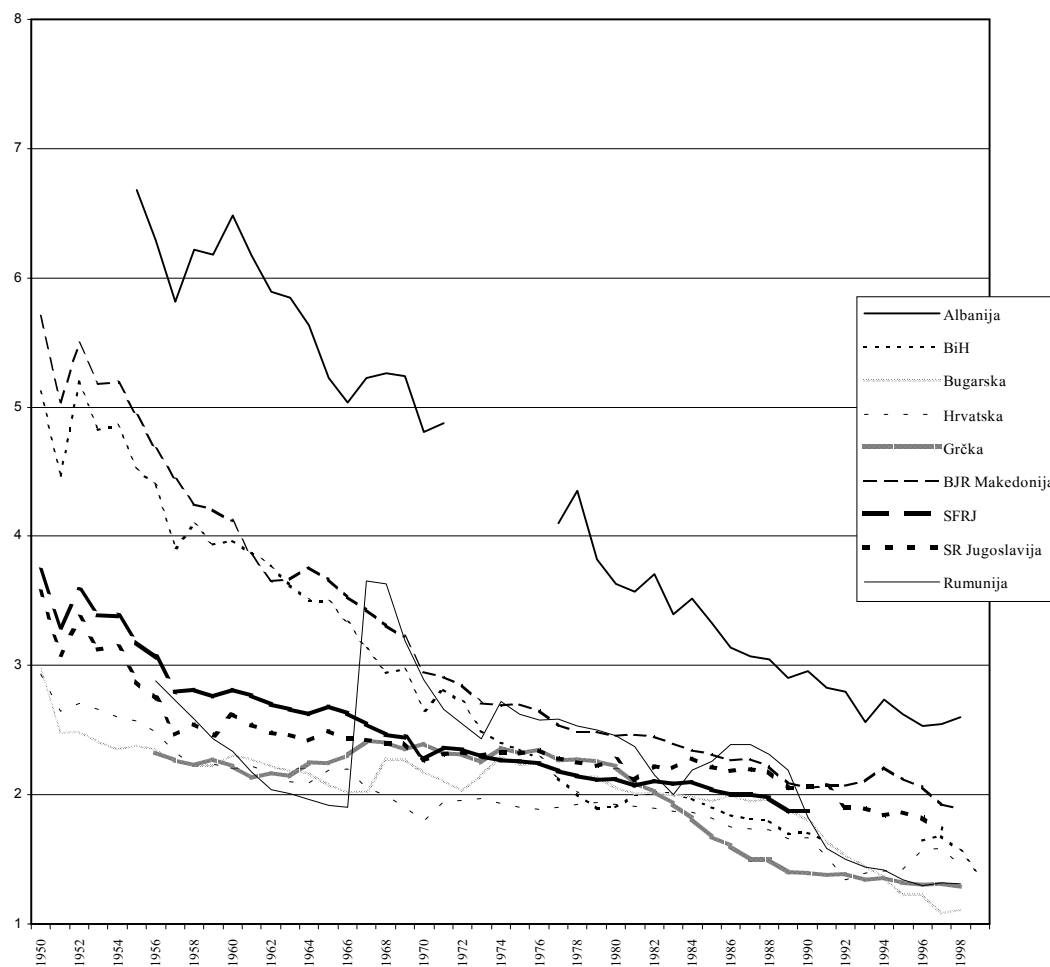
Zemlja	1980	1985	1986	1989	1990	1994	1995	1996	1997	1998	Povećanje u % (1985- 1990)	Povećanje u % (1990- 1995)
Muško												
Albanija	67,0b	68,5b	68,5b	69,6b	69,6	-	-	68,5			1,6	
Bugarska	68,4a	68,2t	68,0t	68,1t	68,0t	67,3a	67,4	67,4	67,0	67,5	-0,3	-0,9
Grčka	72,2a	72,6a	74,0a	74,2a	74,6a	75,2a	74,9	75,0	75,4	75,4	2,8	0,4
Rumunija	66,6a	66,8t	66,4t	66,6t	66,6t	65,7t	65,4	65,1	65,2	66,3	-0,3	-1,8
SR Jugoslavija	68,3b	68,2b	68,5b	69,1b	69,0b	69,9b	69,9b	69,8b	69,5b		1,2	1,3
Bosna i Hercegovina	67,9b	68,6b	68,9b	69,7b	-	-	-					
Hrvatska	66,7b	67,6b	67,7b	68,4b	68,6b	69,3a	69,1a	69,1a	69,3	69,5a	1,5	0,7
BJR Makedonija	68,3b	68,9b	69,2b	70,1b	70,1a	69,6a	69,8	70,3	70,4	70,4	1,7	-0,4
Slovenija	67,4b	67,9b	68,0b	69,3b	69,4b	69,5b	70,8	71,1	71,1	71,3	2,2	2,0
Evropska unija	70,7a*		71,8a*	72,7a*	72,8a**	73,8a**	73,9**	-	-	-		1,5
Žensko												
Albanija	72,0b	73,8b	73,9b	75,5b	75,4b	-	-	75,4			2,2	
Bugarska	73,8a	74,4t	74,7t	74,8t	74,7t	74,9a	74,9	74,6	73,9	74,8	0,4	0,3
Grčka	76,3a	77,6a	78,8a	79,3a	79,5a	80,2a	80,1	80,2	80,5	80,5	2,4	0,8
Rumunija	71,8t	72,8t	72,4t	72,7t	73,1t	73,4t	73,2	72,7	73,2	73,7	0,4	0,1
SR Jugoslavija	72,9b	73,1b	73,4b	74,3b	74,4b	74,7b	74,6b	74,6b	74,7b		1,8	0,3
Bosna i Hercegovina	72,9b	73,9b	74,1b	75,1b	-	-	-					
Hrvatska	74,1b	75,1b	75,2b	75,9b	75,9	77,0a	76,8a	77,0a	77,5a	77,9	1,1	1,2
BJR Makedonija	71,9b	72,8b	72,8b	74,0b	74,0a	74,0a	74,0	74,7	74,5	74,5	1,6	0,0
Slovenija	75,2b	75,9b	76,0b	77,2b	77,3b	77,8t	78,4	78,9	79,0	79,1	1,8	1,4
Evropska unija	70,0a*	-	78,3a*	79,2a*	79,5a**	80,5a**	80,6a**	-	-	-		1,4

Izvor: Eurostat (1992, 1999), De Gubert, Lantoine, Monnier (1990-1997); Monnier (1998a); Sardon (2000); Mesle, Shkonikov et al. (1996); podaci nacionalnih statističkih organizacija.

Napomene: * "Evropa dvanaestorice"; ** "Evropa petnaestorice"; a) Eo iz skraćenih godišnjih tablica smrtnosti; b) Eo iz skraćenih dvogodišnjih tablica smrtnosti (podaci za godinu iz zaglavlja tabele i za sledeću godinu); t) Eo iz detaljnih trogodišnjih tablica smrtnosti (podaci se odnose na period u kome je godina iz zaglavlja centralna godina trogodišnjeg perioda).

Produženje očekivanog trajanja života na rodjenju, ali i u kasnijem dobu (izuzev grupe mlađih od 15 godina), progresivno se prekida, a smrtnost pokazuje tendenciju porasta kod radno sposobnog stanovništva (Golini/Gesano, 1981; Roemer, 1981; Blum/Rallu, 1991; Caselli, 1993; Okolski, 1993). Naravno, što se i moglo očekivati, posledice nedavnih društveno-ekonomskih promena u sistemima zdravstvene zaštite bivših socijalističkih balkanskih zemalja (WHO, Regional Office for Europe, European Observatory on Healthcare Systems, 1999-2000; WHO, Regional Office for Europe, European Communities 1999-2000) imale su između 1990. i 1998.

Grafikon 3.
**Stopa ukupnog fertiliteta u balkanskim zemljama
(promene u drugoj polovini 20. veka)**

tragične posledice na stopu smrtnosti, čak i skraćenje očekivog trajanja života pri živorođenju (Mesle, 1996; Mesle/Hetrich, 1997; Rychtarikova, 1997). Raspoloživi podaci stoga, kada je u pitanju smrtnost, ne ostavljaju prostora za definisanje balkanskog demografskog modela. Tako Balkan, posmatran sa ovog stanovišta, karakteriše odsustvo homogenosti, za razliku od kretanja stope reprodukcije koja ukazuju na međusobno približavanje.

d) Činjenicu da je kretanje nataliteta u većini balkanskih zemalja rezultat dugoročnih tendencija koje karakterišu reproduktivno ponašanje u razvijenim područjima sveta, s jedne strane, i politike intervencije, s druge strane (Chesnais, 1986; Tekse, 1968; Coale/Watkins, 1986; Fetz, 1991; Leasure, 1992). Konstatujemo da liberalizacija abortusa, koji predstavlja osnovni i gotovo isključivi kontraceptivni metod (grafikon 3) i odsustvo naročite brige države za radjanjem i porodicom (i pored svih preduzetih mera) do kraja druge posleratne decenije, u nekim slučajevima i do kraja 1970-ih, doprinose silaznoj putanji vrednosti pokazatelja fertiliteta. Nakon 1965. godine politika podsticanja radjanja, praćena obično ograničenjem prava na abortus i šire ograničenjem kontracepcije, u jednom periodu utiče na prekid opadajućeg trenda fertiliteta i predstavlja objašnjenje za česte oscilacije vrednosti indikatora fertiliteta. Naravno, društveno-ekonomska kriza, do koje je došlo nakon 1980. i čiji se intenzitet razlikuje od jedne do druge balkanske zemlje, ne dopušta ostvarivanje ciljeva ranije populacione politike, pri čemu usporavanje tempa ekonomskog rasta predstavlja značajnu prepreku. Pokušaji iz prethodnih godina da se poveća broj radjanja, ustali broj bračnih zajednica i poboljšaju zdravstveni uslovi, ostaju bez uspeha kada se državni budžeti suoče sa naraslim poteškoćama čija je neposredna posledica smanjenje raspoloživih izvora koji bi podržali mere politike prema stanovništvu. Posledice po natalitet su neposredne, a preokret zabeležen 1990. uz radikalne promene na političkoj sceni gotovo svuda vodi progresivnom padu vrednosti fertilitetnih pokazatelja (sa izuzetkom Hrvatske, i delimično SR Jugoslavije i BJR Makedonije - tabela 6) i brzom porastu radjanja u srednjem dobu - tabela 7.

Tabela 6.

Stopa ukupnog fertiliteta u balkanskim zemljama i Evropskoj uniji

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Albanija	3,6	3,3	3,0	3,0	2,8	2,8	2,7	2,7	2,6	2,6	2,6	2,6	2,3
Bugarska	2,1	2,0	1,9	1,8	1,7	1,5	1,5	1,4	1,2	1,2	1,1	1,1	1,2
Grčka	2,2	1,7	1,4	1,4	1,4	1,4	1,3	1,4	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3
Rumunija	2,5	2,3	2,2	1,8	1,6	1,5	1,4	1,4	1,3	1,3	1,3	1,3	13,0
SR Jugoslavija	2,3	2,2	2,1	2,1	2,1	1,9	1,9	1,9	1,9	1,8	1,7	...	...
Bosna i Hercegovina	1,9	1,9	1,7	1,7	1,6	...	...	...	1,5**	1,6	1,6	1,5	...
Hrvatska	1,9	1,9	1,6	1,6	1,5	1,5	1,5	1,5	1,6	1,7	1,7	1,5	14,0
BJR Makedonija	2,5	2,3	2,1	2,1	2,3	2,2	2,2	2,1	2,0	1,9	1,8	1,9	1,8
Slovenija	2,1	1,7	1,5	1,5	1,4	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,2	1,2	1,2
Evropska unija*	1,8	1,6	1,6	1,6	1,5	1,5	1,4	1,4	1,4	1,4	1,5	1,5	...

Izvor: Balkan Demographic Data Base, University of Thessaly - DSAL; Eurostat (2000).

Napomene: * "Evropa petnaestorice"; ** Federacija Bosna i Hercegovina.

Tabela 7.

Prosečna starost majke (sva živorođenja) u balkanskim zemljama i EU

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Albanija	29,0	28,8	28,5	28,5	28,2	27,9	27,7	27,6	27,5	27,4	27,2	27,0
Bugarska	23,9	23,9	23,9	24,0	23,8	23,8	23,9	24,0	24,2	24,4	24,5	24,6
Grčka	26,1	26,3	27,0	27,2	27,4	27,6	27,9	28,0	28,2	28,4	28,6	28,8
Rumunija	25,3	25,2	25,8	25,5	25,0	24,9	24,8	24,9	25,0	25,2	25,2	25,3
SR Jugoslavija	26,1	26,2	26,3	26,3	26,4	26,4	26,4	26,5	26,6	26,7	26,8	...
Bosna i Hercegovina	26,6	26,3	26,0	26,0	26,2	...	...	...	...	27,0	...	26,8
Hrvatska	25,4	25,8	25,8	26,0	26,2	26,5	26,8	27,0	27,1	27,4	27,6	27,6
BJR Makedonija	26,2	25,9	25,7	25,8	25,7	25,7	25,8	25,9	25,9	26,0	26,1	26,3
Slovenija	25,4	25,5	25,6	25,9	26,1	26,2	26,6	26,8	27,1	27,3	27,6	27,8
Evropska unija*	27,1	27,6	-	28,2	28,3	28,5	28,6	28,8	28,9	29,0	29,1	29,3

Izvor: Kao za tabelu 6.

Napomena * "Evropa petnaestorice".

Nagli pad stope ukupnog fertiliteta u Bugarskoj i Rumuniji osnovano se može pripisati tranzicionom šoku i potpunom zanemarivanju mera podsticaja nataliteta nakon 1990/1991. godine. Blagi pad ovih pokazatelja u SR Jugoslaviji i BJR Makedoniji može se indirektno i delimično pripisati sporom prelasku na tržišnu ekonomiju, skoro potpunom odsustvu mera podsticaja nataliteta u periodu pre 1990. godine i pojavi nacionalizma. Mišljenja smo da je poslednji navedeni parametar odigrao značajnu ulogu u prolaznom i delimičnom povećanju nataliteta u Hrvatskoj.

Konačno, svuda je, sa malim razlikama, uočljiva relativna stabilizacija fertiliteta kod generacija rođenih u periodu 1955-1960. (sa malim odstupanjima oko dva deteta po ženi - grafikon 3). Albanija je i dalje zaseban slučaj, upadljivo različita od svih zemalja našeg kontinenta zbog svog kasnog uključivanja u proces demografske tranzicije (Gjonca, 2000a). Da zaključimo, tendencija homogenizacije balkanskog prostora rezultat je pada fertiliteta u zemljama koje su se odlikovale naročito visokim prosečnim brojem dece po ženi. Značajne razlike koje su zabeležene pre, otprilike, četiri decenije pokazuju tendenciju slabljenja kada se posmatraju generacije rođene nakon 1960, čime se zaokružuje stanje fertiliteta u periodu neposredno nakon raspada šireg geopolitičkog prostora istočne Evrope.

e) Specifičnost jugoistočne Evrope po udelu osoba koje stupaju u brak, i koji je sve do kraja 1980-ih bio izuzetno veliki (Sardon 1986, 1991; Roulot/Brown-Demonet, 1991; Rallu/Blum, 1993; Haskez, 1993; Rychtarikova, 1993; Botev, 1990). Veliki broj oženjenih/udatih osoba kao i rano sklapanje prvog braka osobenost su istočne Evrope još od početka 20. veka (tabele 8 i 9). Podaci ukazuju da je tokom prve četiri decenije nakon završetka Drugog svetskog rata u balkanskim zemljama veliki udeo osoba koje stupaju u brak i onih koje rano stupaju u brak. Po tome su se ove zemlje još početkom prošlog veka razlikovale od zemalja severne i zapadne Evrope. Bračna zajednica dominira na svim područjima, s tom razlikom što u jugoistočnoj Evropi prevladava samo jedan model porodice, dok zapadnu i severnu Evropu karakteriše više oblika bračnog partnerstva.

f) Kontrolisanu i smanjenu pokretljivost stanovništva (spoljne migracije). Bivša istočna Evropa, sa bivšom Jugoslavijom kao jednim izuzetkom (Cicović, Stevanović, 2000) činila je do kraja 1980-ih godina makroregion koji se, za razliku od izraženih unutrašnjih migracija unutar pojedinih zemalja, odlikovao kontrolisanim i ograničenim intenzitetom spoljnih migracija (Kotzamanis, 2000a; Misja, 2000; Kaltcev, 2000; Dimitrieva/Janeska/Hinić, 2000; Cicović/Stevanović, 2000; Teodorescu, 2000). Nedavne promene i otvaranje granica su početkom 1990-ih u susednim zapadnoevropskim zemljama izazvale skrivena strahovanja, pa i izradu scenarija u kojima su predviđane masovne i nekontrolisane migracije ka tim zemljama (SOPEMI, 1990-1995; Conseil de l'Europe, 1992, 1993).

Tabela 8.

Stopa ženskog primonupcijaliteta u balkanskim zemljama i EU

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Albanija	787	823	819	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Bugarska	983	906	850	866	700	660	612	576	546	527	512	530
Grčka	866	833	769	725	798	581	745	6764	754	525	699	638
Rumunija	1030	881	...	916	870	860	789	735	728	706	686	674
SR Jugoslavija	821	800	...	777	750	780	760	724	719	680	...	...
Bosna i Hercegovina	930	930	930	...	...	...	...	...	...	720	790	750
Hrvatska	790	770	720	700	540	560	580	613	630	710	700	710
BJR Makedonija	850	850	810	820	...	...	...	...	982	860	844	827
Slovenija	790	647	...	510	...	550	550	509	503	469	465	471
Evropska unija*	...	...	...	650	610	610	590	570	550	540	530	530

Izvor: Kao za tabelu 3.
Napomena * "Evropa petnaestorice".

Tabela 9.

Prosečna starost neveste prilikom sklapanja prvog braka u balkanskim zemljama i EU

	1980	1985	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Albanija	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Bugarska	21,2	21,4	21,5	21,4	21,5	21,6	21,9	22,3	22,6	22,9	23,1
Grčka	23,3	23,7	24,3	24,6	24,9	25,2	25,3	25,6	25,7	26,0	26,2
Rumunija	21,5	22,1	22,2	22,1	22,0	22,1	22,3	22,5	22,8	22,9	23,0
SR Jugoslavija	22,5	22,8	23,1	23,4	23,6	23,6	23,8	23,6	23,9	24,1	...
Bosna i Hercegovina	22,0	22,4	...	23,3	...	...	...	...	...	...	...
Hrvatska	22,1	22,4	23,0	23,1	23,2	23,6	23,7	23,9	24,3	24,3	24,8
BJR Makedonija	22,2	22,4	22,8	22,8	...	...	...	...	...	...	...
Slovenija	22,3	21,3	23,5	23,8	24,0	24,2	24,7	24,9	25,2	25,4	25,6
Evropska unija*	23,3	24,5	...	25,3	25,6	25,8	26,0	26,3	26,5	26,8	...

Izvor: Kao za tabelu 8.
Napomena * "Evropa petnaestorice".

Ali, desetak godina nakon pada berlinskog zida i raspada Sovjetskog saveza, početna strahovanja značajno su splasnula. Talas nekontrolisanih masovnih emigracija (treba izuzeti Albaniju), koji su mnogi predviđjali, nikada nije zabeležen (Malačić, 2000; Totev/Kalchev, 2000; Kostadinova-Daskalovska/Nošpalovska, 2000; Zlatanova/Zlatanov, 2000; Sokoli, 2000; Misja, 2000; Gjonca, 2000b). Mere koje su "zemlje na udaru" preduzele sigurno su značajno doprinele izostanku masovnih migracija. Neočekivane i nepredviđene migracije su, ipak, uzele maha (Grečić, 2000; Raduški, 2000;

Djurđev, 2000). Procena ukupnog obima svih spoljnih migracija u poslednjoj deceniji prošlog veka predstavlja poseban problem, jer ni bivše socijalističke zemlje Balkana, ni zemlje prijema nisu u mogućnosti da pruže verodostojne statističke podatke: nelegalna iseljavanja u zapadnoevropske zemlje - iako nisu imala karakter masovnog egzodusa (sa već pomenutim izuzetkom iseljavanja iz Albanije) - poprimila su takve razmere da ih je bilo nemoguće statistički pratiti (vrlo ilustrativan je primer stanja u Grčkoj). Konačno, dužni smo da ukažemo da se migracije do kojih je došlo u pomenutom periodu ne odvijaju u poznatom smeru Balkan → zapadna Evropa. Mnoge balkanske zemlje su prihvatile "strano" stanovništvo: izbeglice, povratnike, pripadnike nacionalnih manjina, iseljenike iz slabije razvijenih krajeva susednih kontinenata koji nisu uspeali u nastojanju da se domognu Zapada.

Migracije izazvane krizom u bivšoj Jugoslaviji, a potom i kosovskom krizom, zajedno sa masovnim iseljavanjem Albanaca iz Albanije čine, nakon 1990. godine, jezgro iseljeničkog talasa iz bivših socijalističkih balkanskih zemalja. Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice, oslanjajući se na podatke zemalja članica Evropske unije, odnosno zemalja prijema, ocenjuje da je do kraja 1996. godine 620 hiljada građana bivše Jugoslavije izbeglo u nebalkanske evropske države (UNHCR, 2000) pri čemu se većina od toga broja do 2000. godine vratila u svoje zemlje (US Committee for Refugees, Country Report, 2000). Ovom broju od preko 600 hiljada iseljenika treba dodati izbeglice i raseljena lica u državama formiranim nakon raspada bivše Jugoslavije (tabela 10) kao i kosovske Albance koji su se iselili u periodu 1991-1997. (ocenjuje se da je preko 200 hiljada stanovnika Kosova napustilo ovo područje i našlo utočište uglavnom u zemljama centralne i severne Evrope). Navedeni podaci daju jasnu i potpunu sliku tektonskih poremećaja koji su se dogodili na području zapadnog Balkana u periodu od 1991. do 1997. godine.

Tabela 10.

**Broj osoba koje su 1998. godine u balkanskim zemljama bile obuhvaćene
aktivnostima UNHCR-a**

Zemlja	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	Svega	(7)
Albanija	22.300	-	-	-	-	-	22.300	3.354
SR Jugoslavija	502.000	6.000	1.900	225.000	110.000	-	844.900	10.614
Bosna i Hercegovina	40.000	-	242.400	836.400	87.900	-	1.206.700	3.695
Hrvatska	29.000	-	41.100	71.700	42.700	320	184.820	4.537
BJR Makedonija	1.700	-	-	-	-	-	1.700	2.002
Slovenija	3.500	330	-	-	-	12.100	15.930	1.985
Svega	598.500	6.330	285.400	1.133.100	240.600	12.420	2.276.350	

Napomene:
 (1) Osobe kojima je priznat status izbeglica (prema važećim konvencijama);
 (2) osobe čiji je zahtev za dobijanje azila u proceduri rešavanja;
 (3) izbegle osobe koje su se u prethodne dve godine vratile u ranije mesto prebivališta;
 (4) interno raseljena lica (na teritoriji svoje države) koji su pod zaštitom UNHCR ili primaju njegovu pomoć;
 (5) interno raseljena lica koja su se u prethodne dve godine vratila u ranije mesto prebivališta;
 (6) ostala lica pod zaštitom UNHCR-a,
 (7) stanovništvo zemlje 1. januara 1998. godine.
 Izvor: UNHCR (1999)

Kosovska kriza izazvala je na jugu Balkana drugi talas masovnih migracija. Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice ocenjuje da je tokom 1998. i u prvom tromesečju 1999. godine 350 hiljada osoba napustilo ovo područje SR Jugoslavije. Ovom broju treba dodati 820 hiljada izbeglih u toku tromesečnog NATO bombardovanja (UNHCR, 2000). Najviše ih je otišlo u Albaniju (oko 462 hiljada) BJR Makedoniju (228 hiljada) i Crnu Goru (45 hiljada). Zemlje Evropske unije, SAD i Kanada su primile ograničen broj izbeglica (30 hiljada), dok je 66 hiljada osoba privremeno izbeglo u druge zemlje. U drugoj polovini 1999. godine velikom brzinom je došlo do povratka gotovo sveukupnog albanskog stanovništva koje je izbeglo u susedne zemlje, dok su se Albanci izbegli u nesusedne zemlje uglavnom vratili tokom 2000. godine (US Committee for Refugees, 2000). Političko rešenje za Kosovo ponudjeno juna 1999. izazvalo je već prvih meseci masovno iseljavanje srpskog stanovništva (a potom i ostalih manjinskih grupa) u centralnu Srbiju i Crnu Goru. Taj proces se smanjenim intenzitetom nastavio i tokom prvih meseci 2000. godine. Ocenjuje se da je

188 hiljada osoba ili gotovo tri četvrtine nealbanskog stanovništva napustilo Kosovo i prebeglo u Srbiju i Crnu Goru (UNHCR, Committee for Refugees of the Republic of Serbia, 2000).

Sve do sredine 2001. godine za politiku Zapada prema SR Jugoslaviji su od naročite važnosti bile ekonomske i socijalne posledice ovih migracija. SRJ je tokom poslednje decenije 20. veka bila primorana da prihvati skoro 700 hiljada osoba, uglavnom Srba izbeglih iz novoosnovanih susednih zemalja (Bosna i Hercegovina, Hrvatska) kao i sa Kosova (UNHCR, Commission for Refugees of the Republic of Serbia, Commission for Displaced Persons on the Republic of Montenegro, 1996; UNHCR, Commission for Refugees of the Republic of Serbia, 2000). Posebnim popisom iz 1996. godine registrovano je 646 hiljada izbeglica što je predstavljalo 6,3% stanovništva Srbije i 4,5% Crne Gore. Prema najnovijim podacima (sredina 2001. godine) broj izbeglica iznosi oko 480 hiljada, a broj interno raseljenih lica 180 hiljada. Ako uzmemo u obzir postojeću kriznu ekonomsku situaciju SRJ i srednjoročne ekonomske prognoze, izbeglo stanovništvo implicitno predstavlja značajan emigracioni potencijal, naročito u slučaju nove izolacije SR Jugoslavije ili pak eventualnog slabljenja preventivnih mera zemalja Evropske unije u vezi ograničenja ulaska ekonomskih emigranata iz bivše istočne Evrope.

Iz pomenutog sledi da su rušenja prethodnih režima, prekrajanje granica i sukobi na zapadu Balkana doveli do velikog pomeranja stanovništva. Ocenjuje se da je u poslednjoj deceniji 20. veka iz pomenutih zemalja jugoistočne Evrope iseljeno skoro isto onoliko osoba koliko i u poslednjih 45 godina. Većina balkanskih zemalja imala je izrazito negativne migracione bilanse (naročito Rumunija i Albanija koja je ostala bez gotovo trećine radne snage). Istovremeno smo dužni da podsetimo na postojanje snažnog migracionog pritiska etničkih manjina koje se nalaze izvan granica "matice" (madjarska manjina u Rumuniji i Vojvodini, albanska u SR Jugoslaviji i BJR Makedoniji, turska u Bugarskoj) i koje u svakoj većoj krizi nesumnjivo predstavljaju potencijalne emigrante. Ekonomska kriza koja potresa većinu ovih zemalja svakako predstavlja faktor nestabilnosti i nesigurnosti koji u neposrednoj budućnosti može podstaći nove migracije. Ostaje činjenica da se do danas nisu pokazali opravdanim rani strahovi od masovnog i

nekontrolisanog iseljavanja na Zapad ali, isto tako, u većini balkanskih zemalja značajni deo stanovništva implicitno predstavlja potencijalne emigrante koji se pod određenim uslovima mogu veoma brzo pokrenuti.

Završavajući ova razmatranja takodje smo dužni da ukažemo na:

a) ograničenja komparativnih analiza, zbog toga što su razlike u demografskom ponašanju veoma često prikrivene prosekom na nivou države kao celine, za šta je veoma je ilustrativan primer bivša SFR Jugoslavija, pa čak i sadašnja SR Jugoslavija (demografske granice se ne podudaraju sa državnim - Decroly i dr., 1991; Decroly, 1998; Grasland, 1990. i 1991; Grasland/Rey, 1992).

b) pojavu nekih nedavnih istorijskih događaja gde je "stanovništvo" predstavljalo dominantan činilac (primer Kosova i BJR Makedonije). Takodje, intenzivan porast albanskog stanovništva do koga je došlo u ruralnim sredinama SR Jugoslavije i BJR Makedonije je u susednim zemljama predstavljao jak argument u rukama zagovornika osamostaljenja odnosno prekranja granica u jugozapadnom delu Balkana.¹ Rizik je veliki, jer ponašanje albanske manjine u BJR Makedoniji može predstavljati ulazak u novi začarani krug nasilja, koji preta da izazove destabilizaciju čitavog regiona.

Tako, što je začudjujuće za krajem drugog milenijuma, brojke poprimaju neočekivanu snagu i koriste se kao najjači argument u strateškoj realizaciji "oslobodilačkih" ciljeva. Presudno postaje reproduktivno ponašanje koje uz dominaciju logike "mase" preta da srednjoročno minira jugoistočnu Evropu. Balkanske zemlje, u manjem ili većem stepenu, nisu etnički homogene. Prilikom zahteva za osamostaljivanjem sve češće se selektivno primenjuju

¹ Centralna vlast u Jugoslaviji je još dvadesetak godina pre raspada zemlje bila suočena sa ozbiljnim teškoćama vezanim za politiku prema Kosovu. Kako je moguće, recimo, na saveznom nivou, primenjivati jednu istu demografsku politiku prema stanovništvu sa "previsokim" natalitetom i na stanovništvo koje karakteriše nizak natalitet? Kako je bilo moguće postići povoljniju prostornu distribuciju stanovništva kada je na Kosovu nacionalni proizvod po glavi stanovnika bio 4-5 puta manji od onog u Vojvodini, a gustina stanovništva više nego dvostruko veća? U nastojanju da sprovodi jedinstvenu demografsku politiku na nivou zemlje kao celine, vlada BJR Makedonije je u poslednjoj deceniji 20. veka bila suočena sa istim problemima.

kartografske skale koje otkrivaju ili, suprotno, skrivaju, prisustvo neujednačenih manjinskih polova sa snažnom koncentracijom u ruralnim sredinama. Imajući u vidu ugrožene međunarodne interese u regionu, blisku i savremenu istoriju Balkana, specifične okolnosti pod kojima se odvija prelazak na tržišnu ekonomiju i neefikasnu intervenciju međunarodnih organizacija, Balkansko poluostrvo je na pragu nove destabilizacije i krize, u koju mogu biti uvučene i zemlje poput Grčke, koje su tokom poslednjih pedeset godina išle dijametralno suprotnim putem.

Demografska projekcija balkanskih zemalja: problem predviđanja demografskih kretanja

U slučaju balkanskih zemalja izrada kratkoročne ili srednjoročne demografske projekcije predstavlja poseban problem. Aktuelna situacija praktično onemogućava statističkim službama balkanskih zemalja da usvajaju hipoteze o demografskim kretanjima do 2050. godine (kako EUROSTAT obično zahteva). Za razliku nacionalnih statistika, velike međunarodne organizacije (UN – Population Division, OECD, World Bank, US Bureau of Census, recimo) i dalje u okviru svojih tekućih programa aktivnosti redovno izrađuju demografske projekcije balkanskih zemalja.

U slučaju balkanskih zemalja je krajnje problematično formulisanje pretpostavki o budućim kretanjima komponenti populacione dinamike. Dok bi se moglo pokušati sa varijantom projekcija bez migracija, ocena budućih tendencija spoljnih migracija predstavlja značajnu teškoću. Ipak, prilična neizvesnost postoji i kod ocene budućih trendova mortaliteta i nataliteta. Za većinu balkanskih zemalja (sa izuzetkom Grčke) se pre svega postavlja pitanje predviđanja dubine i trajanja krize kao i njenih reperkusija - direktnih i indirektnih - na stopu smrtnosti i nivo reprodukcije stanovništva.

Stopa ukupnog fertiliteta je u 1998. godini (za koju su raspoloživi podaci za sve zemlje regiona) dostigla naročito nizak nivo u Bugarskoj, Rumuniji i Sloveniji. Osnovno pitanje koje se postavlja za narednu deceniju jeste da li će se vrednost te stope stabilizovati na nivou od 1,2 deteta po ženi ili će, pak, izvesno vreme opasti ispod granice od jednog deteta, kao u bivšoj Istočnoj

Nemačkoj. S druge strane, promene vrednosti ovog pokazatelja su u četiri druge balkanske zemlje (Hrvatska, BJR Makedonija, SR Jugoslavija i Albanija) znatno umerenije. Neizvesnio je kojim će se tempom, na kratak i srednji rok odvijati buduće promene.

Što se tiče stope smrtnosti, porast srednjeg trajanja života zavisi uglavnom od poboljšanja društveno-ekonomskih uslova i prilagođavanja sistema zdravstvene zaštite novom ekonomskom okruženju, od inostrane pomoći, a na zapadu Balkana i od toga u kojoj će meri u skoroj budućnosti biti moguće izbeći nove ratne sukobe.

Tabela 11.

Osnovni podaci o dinamici stanovništva sveta, Evrope i Balkana, 1995-2050.

Godina	Ukupno stanovništvo (mil.)			Udeo u ukupnom stanovništvu (%)		
	Svet	Evropa	Balkan	Evropa/svet	Balkan/Evropa	Balkan/svet
1995	5666,4	727,9	67,3	12,8	9,2	1,19
2000	6055,0	728,9	67,4	12,0	9,2	1,11
2005	6429,4	727,4	67,2	11,3	9,2	1,05
2010	6794,8	724,2	66,8	10,7	9,2	0,98
2015	7154,4	719,3	66,1	10,1	9,2	0,92
2020	7501,5	711,9	65,2	9,5	9,2	0,87
2025	7823,7	702,4	64,1	9,0	9,1	0,82
2030	8112,0	691,0	62,9	8,5	9,1	0,78
2040	8576,5	662,5	60,0	7,7	9,1	0,70
2050	8909,1	627,7	56,4	7,0	9,0	0,63

Izvor: Kao za tabelu 10.

Projekcije Populacionog odeljenja Ujedinjenih nacija (UN, 1999) koje smo koristili dopuštaju nam da steknemo samo bledu sliku budućih demografskih kretanja. Uzimajući kao osnovu srednju varijantu projekcija za svaku od zemalja regiona, daćemo pregled osnovnih zaključaka za narednih pedeset godina. U nastavku ćemo usredsrediti pažnju na vezu između očekivanih promena u osnovnim demografskim strukturama i migracionog pritiska koji postoji u balkanskim zemljama, i to u meri u kojoj je to pitanje od neposrednog interesa za Grčku.

Na osnovu srednje varijante projekcija UN (tabela 11), stanovništvo naše planete (6,05 milijardi u 2000. godinu) uvećaće se narednih 25 godina za 1,8

milijardi kao i za još jednu milijardu između 2025. i 2050. (8,9 milijardi). Stanovništvo Evrope (729 miliona u 2000) smanjiće se za 27 miliona u prvih 25 godina ovog milenijuma (-3,6 %) i za 75 miliona u narednih 25 godina (-10,6 %), dok će se stanovništvo balkanskih zemalja u istom periodu smanjiti za 3 odnosno 8 miliona (-5,0% odnosno -12,0%). Ove promene će dovesti do smanjenja populacionog pritiska na starom kontinentu, čiji će udeo u ukupnom svetskom stanovništvu sa 12% u 2000. godini do 2050. godine opasti na 7%. Istovremeno se očekuje i smanjenje učešće balkanskih zemalja u ukupnom svetskom stanovništvu (od 1,1 % u 2000. godini na 0,6% u 2050). S druge strane, udeo stanovništva Balkana u ukupnom evropskom stanovništvu će se neznatno smanjiti (od 9,2% u 2000. na 9,0% u 2050. godini). Naravno, unutar Balkana, očekivane demografske promene od zemlje do zemlje značajno se razlikuju. U prvih 25 godina ovog veka očekuje se da se ukupno stanovništvo balkanskih zemalja smanji za 5%, s tim što se za stanovništvo Grčke, Rumunije, Hrvatske, Slovenije i Bugarske očekuje smanjenje od 6% do 15%. Stanovništvo SR Jugoslavije ostaće manje više stabilno (+2%) i to zbog demografskog rasta Kosova. U Bosni i Hercegovini, BJR Makedoniji i Albaniji se očekuje porast od 9,11 i 23%. Tempo promena u narednih 25 godina neće se remetiti, što će opet imati za posledicu da 2050. stanovništvo Grčke čini 14,6% stanovništva Balkana, Rumunije 29,0% i Albanije 7,7% (prema 15,8%, 33,1% i 4,6% u 2000. godini, respektivno).

Starije strukture balkanskih zemalja, u kojima se odvija proces ekonomske tranzicije, uz očekivanu dinamiku nataliteta, mortaliteta i migracija, i uz uspešno sprovođenje usvojene ekonomske politike, u naredne dve decenije značajno će smanjiti intenzitet migracionih talasa koji će uglavnom biti usmereni ka susednim zemaljama (Grčka, Italija, Austrija i Nemačka). Politika koju će sprovođivati emigracione i imigracione zemlje, kao i posledice koje bi to imalo na neki novi migracioni talas, nije moguće predvideti. Kakva god bila, politika će uticati na stanovništvo, čije su nam strukturne karakteristike i broj poznati i čiji razvoj u narednom periodu u osnovi možemo predvideti (tabela 12).

a) Albanija i BJR Makedonija su zemlje sa mladim stanovništvom, koje se nalaze u naročito teškom položaju. Prema podacima iz 1995. godine mlađi

od 15 godina čine 31% ukupnog broja stanovnika u Albaniji i 25% u BJR Makedoniji, a uzrasta od 0-24 godine čine 50% stanovništva Albanije i 41% BJR Makedonije. U Albaniji će 2025. godine osobe stare 0-14 i 15-24 godine činiti 22% odnosno 14% ukupnog stanovništva, a u BJR Makedoniji 19% i 14% (mladji od 25 godina će u Albaniji predstavljati 36%, a u BJR Makedoniji 33% ukupnog broja stanovnika). Tržište radne snage u ove dve zemlje biće zasićeno, a pritisak iseljenika iz tog pravca naročito intenzivan.

b) Na suprotnom polu nalaze se Slovenija i Bugarska. Udeo mladog stanovništva je prilično nizak (1995. godine mladji od 25 godina čine trećinu ukupnog stanovništva, a mladji od 15 godina svega 18%). Kroz trideset godina učešće mladih još više će se smanjiti: mladji od 25 godina činiće svega 22% ukupnog broja stanovnika (očekuje se da ove dve zemlje oko 2025. godine imaju gotovo istu starosnu strukturu kao Grčka). Ovakve tendencije značajno olakšavaju situaciju na tržište rada u tranzicionom razdoblju i umanjuju talas iseljenika.

c) Rumunija, Bosna i Hercegovina i SR Jugoslavija čine grupu između dve već pomenute. U 1995. godini mladji od 25 godina su predstavljali 36-37% ukupnog stanovništva, a lica mladja 15 godina 21-22%. Godine 2025. ovi udeli smanjiće se na 22-30%, odnosno 13-18%. Udeli ovih starosnih grupa će se smanjiti, ali će i dalje postojati značajan pritisak na tržištu radne snage. Može se reći da će se i Hrvatska priključiti toj grupi zemalja. 1995. godine mladji od 25 godina činili su blizu 33% ukupnog broja stanovnika, ali će se udeo te starosne grupe smanjivati, iako sporo zbog relativno visoke stope nataliteta (2025. godine činiće 26,4% ukupnog stanovništva). Bosna i Hercegovina i SR Jugoslavija nalaze se u izrazito nepovoljnom položaju zbog unišene privredne infrastrukture i produžene krize kroz koju prolaze, bez naročitih izgleda na skori oporavak (napeta situacija unutar granica i nestabilna situacija izvan njih).

Tabela 12.

Ukupno stanovništvo po polu i velikim starosnim grupama, medijalna starost i gustina naseljenosti u balkanskim zemljama. Srednja varijanta projekcija UN, 1995-2025.

	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2025
Albanija							
Ukupno stanovništvo (hilj.)	3177	3113	3212	3347	3501	3663	3820
- Muško	1627	15921	1639	1705	1780	1858	1933
- Žensko	1550	15221	1572	1642	1721	1805	1887
Stopa feminiteta (na 100 muških)	104,9	104,6	104,2	103,8	103,4	102,9	102,5
Starosne grupe (%) 0-4	10,8	9,5	8,5	8,0	7,9	7,6	7,3
5-14	20,5	20,0	18,3	16,3	15,1	14,7	14,4
0-14	31,3	29,5	26,7	24,4	23,0	22,3	21,7
15-24	18,4	17,6	17,8	17,6	16,3	14,7	13,8
15-64	63,1	64,4	66,4	67,8	68,8	68,5	67,3
65+	5,5	6,1	6,8	7,8	8,2	9,2	11,1
Medijalna starost	25,2	26,7	28,4	30,0	31,6	33,2	34,8
Gustina naseljenosti (st/km ²)	110,5	108,3	111,7	116,4	121,9	127,4	132,8
Bugarska							
Ukupno stanovništvo (hilj.)	8499	8225	7984	7753	7526	7282	7023
- Muško	4160	3999	3861	3735	3616	3491	3362
- Žensko	4339	4226	4123	4018	3910	3791	3661
Stopa feminiteta (na 100 muških)	95,9	94,6	93,7	93,0	92,6	92,1	91,8
Starosne grupe (%) 0-4	5,1	4,4	4,4	4,3	4,2	3,9	3,8
5-14	13,2	11,9	9,9	9,1	9,1	9,0	8,6
0-14	18,4	16,2	14,2	13,4	13,3	12,9	12,4
15-24	14,9	14,5	13,8	12,4	10,4	9,6	9,7
15-64	67,1	67,9	69,4	69,7	68,4	67,3	66,5
65+	14,5	15,9	16,4	16,8	18,4	19,8	21,1
Medijalna starost	37,5	38,8	39,8	40,9	42,4	44,1	45,9
Gustina naseljenosti (st/km ²)	76,6	74,1	71,9	69,9	67,8	65,6	63,3
Grčka							
Ukupno stanovništvo (hilj.)	10489	10645	10649	10554	10378	10141	9863
- Muško	5167	5238	5234	5184	5095	4978	4842
- Žensko	53221	5407	5415	5370	5283	5163	5021
Stopa feminiteta (na 100 muških)	97,1	96,9	96,7	96,5	96,4	96,4	96,4
Starosne grupe (%) 0-4	4,9	4,6	4,4	4,3	4,1	3,9	3,8
5-14	11,9	10,4	9,6	9,1	8,9	8,7	8,4
0-14	16,8	15,0	14,0	13,4	13,0	12,6	12,2
15-24	14,8	13,8	11,9	10,5	9,9	9,5	9,3
15-64	67,3	67,1	66,4	66,4	65,6	64,7	63,4
65+	15,9	17,9	19,6	20,2	21,4	22,7	24,4
Medijalna starost	37,7	39,4	41,1	43,0	44,8	46,6	48,3
Gustina naseljenosti (st/km ²)	79,5	80,6	80,7	80,0	78,6	76,8	74,7
Rumunija							
Ukupno stanovništvo (hilj.)	22731	22327	21936	21525	21067	20530	19945
- Muško	11195	10958	10740	10516	10271	9990	9682
- Žensko	11536	11369	11196	11009	10796	10540	10263
Stopa feminiteta (na 100 muških)	97,1	96,4	95,9	95,5	95,1	94,8	94,3
Starosne grupe (%) 0-4	5,5	4,5	4,5	4,5	4,4	4,0	3,8
5-14	15,0	13,3	10,1	9,1	9,2	9,2	8,7
0-14	20,5	17,7	14,6	13,6	13,6	13,2	12,5
15-24	16,5	15,9	15,3	13,6	10,3	9,4	9,7
15-64	67,7	69,0	70,9	71,8	71,0	69,6	68,4
65+	11,8	13,3	14,6	14,6	15,4	17,2	19,1
Medijalna starost	33,8	34,9	37,0	39,0	41,0	43,1	45,4
Gustina naseljenosti (st/km ²)	95,7	94,0	92,4	90,6	88,7	86,4	84,0
SR Jugoslavija							
Ukupno stanovništvo (hilj.)	10567	10640	10680	10762	10819	10844	10844
- Muško	5251	5287	5307	5349	5380	5394	5397
- Žensko	5316	5353	5373	5413	5439	5449	5447
Stopa feminiteta (na 100 muških)	98,8	98,8	98,8	98,8	98,9	99	99,1
Starosne grupe (%) 0-4	6,6	6,2	6,2	6,3	6,2	5,9	5,6
5-14	15,2	13,8	12,6	12,2	12,3	12,4	12,1
0-14	21,8	20,0	18,7	18,5	18,5	18,3	17,7
15-24	14,9	15,2	14,7	13,4	12,3	12,0	12,2
15-64	66,8	66,7	66,9	67,3	66,5	64,9	64,4
65+	11,4	13,3	14,3	14,3	15,1	16,8	17,9
Medijalna starost	34,5	35,6	36,6	37,4	38,3	39,4	40,6
Gustina naseljenosti (st/km ²)	103,4	104,2	104,6	105,3	105,9	106,1	106,1

Tabela 12. (nastavak)

Ukupno stanovništvo po polu i velikim starosnim grupama, medijalna starost i gustina naseljenosti u balkanskim zemljama. Srednja varijanta projekcija UN, 1995-2025.

	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2025
Bosna i Hercegovina							
Ukupno stanovništvo (hilj.)	3415	3972	4233	4330	4377	4372	4324
- Muško	1689	1965	2095	2142	2166	2163	2137
- Žensko	1726	2007	2138	2188	2211	2209	2186
Stopa feminiteta (na 100 muških)	97,9	98,1	97,9	98	98	97,9	97,9
Starosne grupe (%) 0-4	6,0	5,1	5,4	5,4	5,3	5,0	4,6
5-14	15,9	13,7	10,9	10,4	10,7	10,7	10,4
0-14	21,9	18,8	16,3	15,8	16,0	15,7	15,1
15-24	15,1	15,1	15,3	13,3	10,7	10,3	10,8
15-64	70,3	71,3	71,9	72,0	70,7	68,4	66,1
65+	7,8	9,9	11,7	12,2	13,3	15,8	18,8
Medijalna starost	32,5	35,1	37,3	39,3	40,9	42,4	43,8
Gustina naseljenosti (st/km ²)	66,8	77,7	82,8	84,7	85,6	85,5	84,6
Hrvatska							
Ukupno stanovništvo (hilj.)	4494	4474	4441	4403	4350	4279	4193
- Muško	2173	2163	2146	2128	2104	2072	2032
- Žensko	2321	2311	2295	2275	2246	2207	2161
Stopa feminiteta (na 100 muških)	93,6	93,6	93,5	93,6	93,7	93,9	94
Starosne grupe (%) 0-4	5,3	5,3	5,2	5,3	5,3	5,1	4,8
5-14	13,5	11,8	10,7	10,5	10,6	10,8	10,6
0-14	18,9	17,1	15,9	15,8	15,9	15,8	15,4
15-24	13,8	14,1	13,6	12,0	10,8	10,8	11,0
15-64	68,3	68,1	68,0	67,7	66,6	64,7	63,5
65+	12,9	14,8	16,1	16,5	17,6	19,5	21,1
Medijalna starost	37,3	38,8	40,0	40,9	41,7	42,7	43,9
Gustina naseljenosti (st/km ²)	79,5	79,2	78,6	77,9	77,0	75,7	74,2
BJR Makedonija							
Ukupno stanovništvo (hilj.)	1963	2024	2085	2142	2189	2226	2259
- Muško	983	1011	1040	1068	1092	1111	1129
- Žensko	981	1013	1045	1074	1097	1115	1130
Stopa feminiteta (na 100 muških)	100,2	99,8	99,5	99,5	99,5	99,6	99,9
Starosne grupe (%) 0-4	7,8	7,5	7,5	7,2	6,7	6,3	6,1
5-14	16,8	15,4	14,5	14,2	14,1	13,5	12,6
0-14	24,6	22,9	22	21,4	20,7	19,7	18,7
15-24	16,3	16,2	15,4	14,3	13,7	13,6	13,6
15-64	66,7	66,9	67	66,8	66,7	66,2	65,8
65+	8,7	10,1	11,1	11,7	12,6	14	15,5
Medijalna starost	30,9	32,2	33,4	34,5	35,8	37,1	38,3
Gustina naseljenosti (st/km ²)	76,3	78,8	81,1	83,3	85,2	86,5	87,9
Slovenija							
Ukupno stanovništvo (hilj.)	1990	1986	1974	1951	1916	1872	1818
- Muško	966	965	959	948	931	909	881
- Žensko	1024	1021	1015	1003	985	963	937
Stopa feminiteta (na 100 muških)	94,4	94,5	94,6	94,6	94,5	94,4	94,1
Starosne grupe (%) 0-4	5,1	4,6	4,4	4,4	4,3	4,0	3,9
5-14	13,2	11,3	9,8	9,1	9,0	8,9	8,6
0-14	18,2	15,9	14,2	13,6	13,3	12,9	12,5
15-24	14,8	14,6	13,3	11,6	10,0	9,5	9,4
15-64	69,4	70,3	70,7	70,3	69,1	66,9	65,0
65+	12,4	13,9	15,1	16,1	17,6	20,1	22,5
Medijalna starost	36,0	38,1	40,1	41,9	43,6	45,2	47,0
Gustina naseljenosti (st/km ²)	98,3	98,0	97,4	96,2	94,6	92,4	89,6

Izvor: Kao za tabelu 10.

Migracioni pritisak iz tog pravca biće i dalje snažan. Iz navedenog se zaključuje o prisustvu značajnih razlika na tržištu radne snage balkanskih zemalja, bar što se njene demografske komponente tiče, usled razlika u odvijanju procesa demografske tranzicije i drugačijeg posleratnog razvitka. Demografska komponenta naravno nije definitivna i izvesno je da ne determiniše budućnost. Ekonomska politika je ta koja igra odlučujuću ulogu.

U svakom slučaju demografska inercija i njene posledice imaju značaja: u velikoj meri usmeravaće iseljenički talas iz balkanskih zemalja, kao i snagu migracionog pritiska u narednim decenijama.

Migracioni pritisak čini značajan, ali ne i neophodan preduslov pojave migracionih struja. Jačanje prepreka koje se postavljaju u domenu spoljnih migracija od strane razvijenih evropskih zemalja, uvećane teškoće oko dobijanja ulaznih dozvola i njihova visoka cena, kao i relativno velika nezaposlenost koja vlada u nekim evropskim zemljama, sigurno čine faktore koji usporavaju pojavu masovnih migracionih struja. Rešenje se, takodje, nalazi i u nastojanju da se izbegnu nove krize slične onima u bivšoj Jugoslaviji i u normalizaciji ekonomske i socijalne situacije, odnosno uravnoteženom razvoju.

Za sada je još uvek rano za bilo kakav ozbiljniji pokušaj predviđanja koja bi se odnosila na neposrednu budućnost. Pojava nacionalističkih pokreta na Balkanu i postojanje manjina sa drugačijim demografskim ponašanjem čine destabilizirajuće faktore, faktore koji ometaju politiku normalizacije stanja u regionu. Pojedina područja SR Jugoslavije, kao i BJR Makedonije, predstavljaju pravi mozaik različitih etničkih grupa i predmet posebnog interesovanja budući da se nalaze u neposrednom susedstvu Grčke. Analiza demografske situacije u ovim zemljama još je zanimljivija, budući na ograničenja komparativne analize na nivou zemalja kao celina (Kotzamanis, 2000). U slučaju reproduktivnog ponašanja nacionalnih grupa koje koegzistiraju unutar nacionalnih granica novostvorenih država postoje bitne razlike, i demografske projekcije ukazuju na mogućnost pojave nove demografske slike u narednim decenijama. Očigledno da demografska kretanja ne predodređuju buduća zbivanja. Međutim, ona predstavljaju jedan od činilaca koji, pod određenim uslovima, mogu da imaju odlučujuću ulogu u regionu gde je kraj hladnog rata praćen sukobima i tenzijama koje analitičari svega nekoliko godina ranije nisu predvideli.

Prevod sa grčkog: Dragana Frtunić

Literatura

- AVRAMOV, D. & G. PENEV (1988). "Demographic Characteristics of Ethnic Albanians in Yugoslavia and of the Population of Albania", *IDRA I. Atti del primo Incontro demografico della Regioni Adriatiche. Pescara 23-25 novembre 1987*. Università degli studi "G. Annunzio", Facoltà di economia e commercio, (Pescara: Istituto di statistica), pp. 51-65.
- BERELSON, B. (ed.) (1974). *Population Policy in Developed Countries*, (New York: The Population Council), 793 p.
- BLUM, A. & RALLU, J.L (eds.) (1991). *Démographie européenne: analyse par pays*, (J.Libbey, Eurotext), 450p.
- BODROVA, V. (1972). "La politique démographique dans les républiques populaires d'Europe", *Population*, 6, pp. 1001-1018.
- BOTEV, N. (1990). "Nuptiality in the Course of the Demographic Transition: The Experience of the Balkan Countries", *Population Studies*, 44, pp. 107-126.
- CALOT, G. (1992). "La fécondité à Europe. Evolutions passées, perspectives d'avenir. Les actions possibles et leurs efficacité", *Actes de la Conférence Européenne "Human Resources in Europe of the dawn of the 21st century"*, (Luxembourg: EUROSTAT), pp. 65-93.
- CASELLI, G. (1993). "L'évolution à long terme de la mortalité en Europe", pp. 111-164, in: A. Blum & J.L.Rallu (eds.) *European Population, Demographic Dynamics*, vol II, (J. Libbey, Eurotext).
- CASELLI, G. et al. (1995). *Le triomphe de la médecine. Evolution de la mortalité en Europe depuis le début du siècle*, Dossiers et Recherches no 45, (Paris: INED).
- CICOVIĆ, D. & STEVANOVIĆ, R. (2000). "Mouvements migratoires (interne et internationaux) et repartition spatiale de la population en Yougoslavie", pp. 78-120, in: B. Kotzamanis (ed.) *La démographie des Balkans: mouvements migratoires et répartition spatiale de la population/ Demography of the Balkans: Migration flows and geographical population distribution*, (Volos: Presses Universitaires de Thessalie).
- CHESNAIS, J.C. (1986). *La transition démographique: étapes, formes, implications économiques*, (Paris: PUF-INED), 580 p.
- CHESNAIS, J.C. (1991). "Les migrations d'Europe de l'Est vers l'Europe de l'Ouest: de l'histoire (1946-1989) à la prospective (1990-2000)". Rapport à la Conférence de ministres sur les mouvements de personnes en provenance des pays d' Europe centrale et orientale, Vienne 24-25 janvier 1991, (Strasbourg: Conseil de l'Europe).

- COALE, A.J. & S.C. WATKINS, (eds.) (1986). *The Decline of Fertility in Europe*, (Princeton: Princeton University Press), 484 p.
- COLEMAN, D. (1992). "European demographic systems of the future: Convergence or diversity?", *Actes de la Conférence Européenne "Human Resources in Europe of the Dawn of the 21st century"*, (Luxembourg: EUROSTAT), pp. 137-179,
- COLEMAN, D. (ed.) (1996). *Europe's population in the 1990's*, (Oxford: Oxford University Press), 346 p.
- CONSEIL DE L'EUROPE (1982-2000). *Evolution démographique récente dans les états- membres du Conseil de l'Europe*, annuel, (Strasbourg).
- CONSEIL DE L'EUROPE (1992). *De l'Oural vers l'Atlantique: la nouvelle donnée migratoire*, (Strasbourg), 266p.
- CONSEIL DE L'EUROPE (1993). *Aspects politiques et démographiques des flux migratoires en Europe*, collection Démographie, Etudes démographiques no 25, (Strasbourg), 135 p.
- DECROLY, J.M., et al. (1991). *Atlas de la population européenne*, (Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles), 172 p.
- DECROLY, J.M. (1998). "Le modèle centre-périphérie et les structures démographiques régionales en Europe", (Communication au *Colloque International sur les comportements démographiques en Europe: facteurs de différenciation démographique*), voir, *Revue belge de Géographie*, 122, 4, Fasc. 65b (Les comportements démographiques en Europe: Facteurs de différenciation régionale, Actes du colloque).
- DE GUBERT-LANTOINE, C. & A. MONNIER (1990-1997). "La conjoncture démographique: L'Europe et les pays développés d'Outre-mer", *Population*, 4-5.
- DIMITRIEVA, E., V. JANESKA, & B. HINIC (2000). "Les mouvements migratoires et la répartition spatiale de la population dans l'ancienne République Yougoslave de Macédoine", in: B. Kotzamanis (ed.) *La démographie des Balkans: mouve-ments migratoires et répartition spatiale de la population/ Demography of the Balkans: Migration flows and geographical population distribution*, (Volos: Presses Universitaires de Thessalie), pp. 46-77.
- DJURDJEV, B. (2000). "Refugee Problem in FR Yugoslavia", Ανακοίνωση στο διεθνές συνέδριο: *Les mutations de la decennie 1990 et l'avenir des Balkans*, 10-13 mai 2000, (Sarajevo).
- DUPAQUIER, J. & P. BARDET (1998). *Histoire de la population européenne*, (Paris: Fayard), 3ieme volume.

- EUROSTAT (1988-2000). *Statistiques démographiques*, (Luxembourg).
- FESTY, P. (1986). "Fécondité et politiques démographiques en Europe de l'Est", *Politiques de Population, Etudes et Documents*, 3, (Louvain-la-Neuve: CIACO), pp. 7-51.
- FESTY, P. (1991). "La fécondité en Europe de l'Est depuis 1950", *Population*, 3, pp. 479-510.
- FRUMKIN, G. (1951). "Population Changes in Europe since 1939", *Bulletin Economique pour l'Europe*, ONU, 1, pp. 11-22.
- GOLINI, A. & G. GESANO (1981). *Les nouvelles tendances de la mortalité en Europe*, Etudes Démographiques, no 5, (Strasbourg: Conseil de l'Europe), 101 p.
- GJONCA, A. (2000a). "The demographic regime of Albania", in: B. Kotzamanis (ed.) *La démographie des Balkans: composantes de l'évolution démographique / Demography of the Balkans: Components of demographic evolution*, (Volos: Presses Universitaires de Thessalie), pp. 14-38.
- GJONCA, A. (2000b). "Albanian Emigration in the 1990s, a New Era", Ανακοίνωση στο διεθνές συνέδριο: *Les mutations de la decennie 1990 et l'avenir des Balkans*, 10-13 mai 2000, (Sarajevo).
- GRASLAND, C. (1990). "Systèmes démographiques et systèmes supranationaux: la fécondité européenne de 1952 à 1982", *European Journal of Population*, 6, pp. 163-191.
- GRASLAND, C. (1991). "Potentiel de population, interaction spatiale et frontières des deux Allemagnes à l'unification", *L'Espace Géographique*, 3, pp. 243-254.
- GRASLAND, C. & V. REY (1992). "Systèmes politiques et évolution du mouvement naturel de 294 régions de l'est et de l'Europe de l'Ouest de 1960 à 1985", in: M. Roux (coord.). *Nations, Etat et Territoire en Europe de l'est et en URSS*, (Paris), pp. 31-55.
- GREČIĆ, V. (2000). "Forced Migrations in the Former Yugoslavia", *Studi Emigrazione*, 139, pp. 595-612.
- HANJAL, J. (1965). "European Marriages Patterns", in: D.V. Glass et D.E.C. Eversley (eds.), *Population in History*, (London), pp. 101-143.
- HASKEY, J.C. (1993). "Formation and Dissolution of Unions in the Different Countries of Europe", in: J.L. Rallu. & A. Blum (eds.) *European Population, Demographic Dynamics*, vol. II, (J.Libbey, Eurotext), pp. 211-229.

- HECHT, J. (1986). "Politique de population et action sur la natalité en Europe de l'Est (1ème partie)", in: *Politiques de Population*, Etudes et Documents, vol. II, no 4, (Louvain-la-Neuve), pp. 7-52.
- HECHT, J. et al. (1990). "Politiques de population et action sur la natalité en Europe de l'Est (2ème partie)", *Politiques de Population*, Etudes et Documents, vol. III, no 1, (Louvain-la-Neuve: CIACO), pp. 6-87.
- HORAK, M.S. (1985). *Eastern Eueopean National Minorities, 1919-1980*, (Littleton-Colorado: Libraries Unlimited Inc), 275 p.
- INED (1982). *Natalité et politiques de population en France et en Europe de l' Est*, (Paris: PUF), 283 p.
- INSEE (1946). *Les minorités ethniques en Europe Centrale et Balkanique*, Etudes et Documents, (Paris), 102 p.
- KALTCEV, J. (2000). "Migrations internes et internationales de la population en Bulgarie au cours de la deuxième moitié du Xxeme siècle", in: B. Kotzamanis (ed). *La démographie des Balkans: mouvements migratoires et répartition spatiale de la population/Demography of the Balkans: Migration flows and geographical population distribution*, (Volos: Presses Universitaires de Thessalie), pp. 25-45.
- KIVU, M. (1991). "Les politiques démographiques en Roumanie", *Revue Française des Sciences Sociales*, 2 , pp. 143-156.
- KOSTADINOVA-DASKALOVSKA, K. & K. NOSPHALOVSKA (2000). "Migration in the Republic of Macedonia and Spatial Distribution of the Population in the 1990s", *Studi Emigrazione*, 139, pp. 557-580.
- KOTZAMANIS, B., A. PARANT & J.P. SARDON (eds.) (1998). *La démographie des Balkans, sources et données démographiques*, (Paris: AIDELF), 203 p.
- KOTZAMANIS, B. (ed.) (2000a), *La démographie des Balkans: mouvements migratoires et répartition spatiale de la population/Demography of the Balkans: Migration Flows and Geographical Population Distribution*, Université de Macédoine- Univ. de Thessalie, Laboratoire d'Analyses Démographiques et Sociales/Réseau DemoBalk, (Volos: Presses Universitaires de Thessalie), 213 p.
- KOTZAMANIS, B. (ed.) (2000b), *La démographie des Balkans: composantes de l'évolution démographique/Demography of the Balkans: Components of Demographic Evolution*, Université de Macédoine- Univ. de Thessalie, Laboratoire d'Analyses Démographiques et Sociales/Réseau DemoBalk, (Volos: Presses Universitaires de Thessalie), 297p.
- KOTZAMANIS, B. (2000c): "L'Europe des Balkans, différente et diverse?", in: B. Kotzamanis (ed.) *La démographie des Balkans: composantes de l'évolution démographique*, Université de Macédoine-Univ. de Thessalie, Laboratoire

d'Analyses Démographiques et Sociales/Réseau DemoBalk, (Volos: Presses Universitaires de Thessalie), pp. 1-13.

- KOTZAMANIS, B. (2000). *Οι δημογραφικές εξελίξεις κατά την μεταπολεμική περίοδο στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης και στην Ελλάδα, μια πρώτη προσέγγιση* (Les évolutions démographiques en Grèce et dans les ex-pays socialistes de l'Europe, une première approche), (Αθήνα: ΕΚΚΕ).
- KOTZAMANIS, B. & A. PARANT (2001): *L'Europe des balkans, une Europe différente et diverse*, Communication au colloque sur Populations et Migrations dans les Balkans, Univ. degli Studi di Bari, Facoltà di Scienze Politiche, Dipartimento per lo Studio delle Società Mediterranee-Réseau Demobalk, (Bari).
- KURCIEV, A., S. ANTONOVSKA & K. KOSTADINOVA-DASKALOVSKA (2000). Les composantes du développement démographique dans l'ancienne République Yougoslave de Macédoine, in: B. Kotzamanis (ed.) *La démographie des Balkans: composantes de l'évolution démographique / Demography of the Balkans: Components of Demographic Evolution*, (Volos: Presses Universitaires de Thessalie), pp. 207-254.
- LABBÉ, M. (1995). "Une lecture démographique de la frontière Est-ouest", *Revue d'Etudes comparatives Est-ouest*, 4, pp. 55-74.
- LEASURE, W. (1992). "The Historical Decline of Fertility in Eastern Europe", *European Journal of Population*, 8, pp. 46-75.
- MACURA, M. (1974). "Politiques de population dans les pays socialistes d'Europe", *Population et Famille*, 32, pp. 29-52.
- MACURA, M.M. (1997). *Fertility and Nuptiality Changes in Central and Eastern Europe: 1982-1993*, *Stanovništvo*, 3-4, pp. 11-43.
- MALAČIĆ, J. (2000). "The Balkan Migration Stream South-East to North-West", pp. 581-593, *Studi Emigrazione*, 139.
- MESLÉ, F. (1996). "Mortality in Eastern and Western Europe: A Widening Gap", in: Coleman, D. (ed.) *Europe's Population in the 1990's*, (Oxford: Oxford University Press), pp. 127-143.
- MESLÉ F. & V. HETRICH (1997). Evolution de la mortalité en Europe: la divergence s'accroît entre l'est et l'Ouest, pp. 479-507, in: *UIESP, Congrès International de la population*, vol. 2, (Beijing, Chine).
- MISJA, V. & E. MISJA (2000). "Mouvements migratoires et répartition spatiale de la population en Albanie", in: B. Kotzamanis (ed.) *La démographie des Balkans: mouvements migratoires et répartition spatiale de la population / Demography of the Balkans: Migration Flows and Geographical Population Distribution*, (Volos: Presses Universitaires de Thessalie), pp. 1-24.

- MONNIER, A. (1991). "L'Europe de l'Est, différente et diverse", *Population*, 3, pp. 443-462.
- MONNIER, A. (1996). "L'impact démographique de la transition dans les pays de l'Europe centrale et Orientale", *Le Courrier des pays de l'Est*, 409, pp. 74-91.
- MONNIER, A. (1998a). "La conjoncture démographique: L'Europe et les pays développés d'outre-mer", *Population*, 5, pp. 995-1026.
- MONNIER, A. (1998b). "Europe de l'Est, une conjoncture démographique exceptionnelle", *Espace, Populations, Sociétés*, 3, pp. 323-338.
- MONNIER, A. & J. RYCHTARIKOVA (1991). "Comment l'Europe s'est divisée entre l'Est et l'Ouest", *Population*, 6, pp. 1617-1650.
- OKOLSKI, M. (1993). "East-West Mortality Differentials", in: J.L. Rallu & A. Blum (eds.), *European Population, Demographic Dynamics*, vol. II, (J.Libbey, Eurotext), pp. 165-189.
- ONU (1999). *World Population Prospects 1950-2050.*, (New-York).
- PENEV, G. (1995). "Cohort Fertility of Serb and Ethnic Albanian Women in FR Yugoslavia", *Stanovništvo*, 1-4, pp. 5-19.
- POULTON, H. (1993). *The Balkans: Minorities and States in Conflict*, (London: Minority Rights Publication), 262 p.
- PRESSAT, R. (1979). Mesures natalistes et relèvement de la fécondité en Europe de l'Est, *Population*, 3, pp. 533-548.
- RADUŠKI, N. (2000). "Migration and Change of Ethnic Structure due to Civil War in Yugoslavia", in: B. Kotzamanis (ed.) *La démographie des Balkans: mouvements migratoires et répartition spatiale de la population/ Demography of the Balkans: Migration Flows and Geographical Population Distribution*, (Volos: Presses Universitaires de Thessalie), pp. 112-120.
- RALLU, J.L. & A. BLUM (eds.) (1993). *European Population, Demographic Dynamics*, vol. II, (J.Libbey, Eurotext), 525 p.
- RAULOT, J.Y. & E. BROWN-DEMONET (1991). "Nuptialité et formation des couples en Europe: évolution récente et comparaisons internationales", in: T. Hibert & L. Roussel (eds.) *La nuptialité: Evolution récente en France et dans les pays développés*, (Paris: INED-PUF), pp. 257- 279.
- RALLU, J.L. & A. BLUM (1993). "European Population", in: Rallu, J.L. & A. Blum (eds.) *European Population, Demographic Dynamics*, vol. II, (J.Libbey, Eurotext), pp. 3-48.

- ROEMER, M.I (1985). "Politiques sociales et systèmes de santé: leurs effets sur la mortalité et la morbidité dans les pays développés", in: J. Vallin & A. Lopez (eds.), *La lutte contre la mort. Influence des politiques sociales et des politiques de santé sur l' évolution de la mortalité*, (Paris: INED- PUF), pp. 524- 533.
- RODOCEA, A. & A-M. ZAMFIRESCU (2000). "L' évolution démographique de la Roumanie depuis la Deuxième guerre mondiale", in: B. Kotzamanis (ed.) *La démographie des Balkans: composantes de l' évolution démographique/ Demography of the Balkans: Components of Demographic Evolution*, (Volos: Presses Universitaires de Thessalie), pp. 256-287.
- RYCHTARIKOVA, J. (1993). "Nuptialité comparée en Europe de l'Est et en Europe de l'Ouest", in: A. Blum & J.L. Rallu (eds.) *European Population Demographic Dynamics*, vol . II, (J.Libbey, Eurotext), pp. 191-210.
- RYCHTARIKOVA, J. (1997). "Reappearance of Historical Inequalities in Health During the Eastern European Transition", in: IUSSP *International Population Conference*, vol. 2, (Beijing, Chine), pp. 509-528.
- SARDON, J.P. (1986). "Evolution de la nuptialité et de la divortialité en Europe depuis la fin des années 1960", *Population*, 3, pp. 463-487.
- SARDON, J.P. (1991). "Mariage et divorce en Europe de l' Est", *Population*, 3, pp. 547-598.
- SARDON, J.P. (1998). "Fecundité, bouleversements politiques et transition vers l' économie de marché en Europe de l'Est", *Espace, Populations, Sociétés*, 3, pp. 339-360.
- SARDON, J.P. (2000). "La conjoncture démographique: L'Europe et les pays développés d'Outre-mer", *Population*, 4-5, pp. 729-764.
- SARDON, J.P. (2000). "L' evolution démographique des Balkans depuis la fin de la decennie 1980", *Population*, 4-5, pp. 765-786.
- SCHOFIELD, R., R. REHER & A. BIDEAU (eds.) (1991). *The Decline of Mortality in Europe*, (Oxford: Clarendon Press), 270 p.
- SELLIER, A. & J. SELLIER (1991). *Atlas des peuples d'Europe Centrale*, (Paris: éd. la Découverte), 192 p.
- SOKOLI, A. & N. SOKOLI (2000). "Emigration in the Period of Transition in Albania, The Socio-economic Processes that Accompany It", *Studi Emigrazione*, 139, pp. 521-529.
- SOPEMI (1984-2000). *Rapports annuels*, (Paris: OCDE).
- SOPEMI (1991-1995). *Tendances des migrations internationales*, (Paris: OCDE).

- SUGAREVA, M. & B. ROUSSEV (2000). "Les composantes de l'évolution démographique en Bulgarie", in: B. Kotzamanis (ed.) *La démographie des Balkans: composantes de l'évolution démographique Demography of the Balkans: Components of Demographic Evolution*, (Volos: Presses Universitaires de Thessalie), pp. 39-73.
- TEKSE, K. (1968). "Some Fertility Patterns in Central and Southern Europe Before World War I", communication in: *Symposium International sur les problèmes de la reproduction de la population*, (Varna).
- TEODORESCU, V. (2000). "Migration Movement and Population Distribution in the Last 50 Years in Romania, in: B. Kotzamanis (ed.) *La démographie des Balkans: mouvements migratoires et répartition spatiale de la population/ Demography of the Balkans: Migration Flows and Geographical Population Distribution*, (Volos: Presses Universitaires de Thessalie), pp. 121-145.
- TODOROVA, M. (1999). "Les Balkans", in: J.P. Bardet & J. Dupaquier (eds.) *Histoire de la population européenne - II. La révolution démographique, 1750-1914*, (Paris: éd. Fayard), pp. 463-486.
- TOTEV, S. & J. KALCHEV (2000). "Emigration Processes and Socio-economic Development in Bulgaria", *Studi Emigrazione*, 139, pp. 531- 556.
- UNHCR (1999). *Refugees and Others concerning to UNHCR-1998, Statistical Overview*, (unhcr.ch/statist/).
- UNHCR (2000). *The State of the World's Refugees 2000*, (Oxford University Press).
- UNCHR Commission for Refugees of the Republic of Serbia & Commission for Displaced Persons on the Republic of Montenegro (1996). *Census of Refugees and Other War-Affected Persons in the Federal Republic of Yugoslavia*, (Belgrade), 127 p.
- UNCHR Commission for Refugees of the Republic of Serbia (2000). *Registration of Internally Displaced Persons from Kosovo and Methohia*, (Belgrade), 127 p.
- US Committee for Refugees, (2000). *Country Report* (refugees.org/world/countryrpt).
- VICHNEVSKI, A., I. OUSSOVA & T. VICHNEVSKAIA (1993). "Les conséquences des changements intervenus à l' Est sur les comportements démographiques", in: A. Blum & J.L. Rallu (eds.) *European Population, Demographic Dynamics*, vol. II, (J.Libbey, Eurotext), pp. 49-75.
- WHO-Regional Office for Europe, European Communities (1999). *Highlights on Health in Romania*, 35 p.
- WHO-Regional Office for Europe, European Communities (2000). *Highlights on Health in Croatia*, 30 p.

WHO-Regional Office for Europe, European Observatory on Health Care Systems (1999-2000). *Health Care Systems in Transition: Albania* (1999,60p.), *Bulgaria* (1999,61p.), *Croatia* (1999,53p.) *FYROM* (2000,58p.), *Romania* (2000,78p.).

ZLATANOVA, V. & S. ZLATANOV (2000). "Curent Trends in Migratory Movements in Bulgaria", Ανακοίνωση στο διεθνές συνέδριο: *Les mutations de la decennie 1990 et l'avenir des Balkans*, 10-13 mai 2000, (Sarajevo).

*** (1998). *Les comportements démographiques en Europe: Facteurs de différenciation régionale, Actes du colloque*, Revue belge de Géographie, 122, 4, Fasc. 65b.

*** (1993). "L'Europe de l'Est sans repères", *Population et Sociétés*, 283, Oct/93.

Byron Kotzamanis

Razvitak stanovništva i demografske perspektive jugoistočne Evrope

Rezime

Tri osnovna pitanja su u žiži interesovanja savremene demografije: a) Da li se geopolitički region jugoistočne Evrope, na osnovu reproduktivnog ponašanja, sa evropskog makroregionalnog aspekta, može posmatrati kao jedinstvena celina koja je jasno izdiferencirana od ostatka Evrope? b) Da li se nedavne demografske promene u bivšim 'socijalistickim' zemljama jugoistočne Evrope mogu tretirati kao nastavak dugoročnih tendencija ili/i su rezultat tektonskih političkih i društveno-ekonomskih promena kao i teškoća kojima je tokom trazicionog perioda izloženo stanovništvo? c) Kakve su demografske perspektive ovih zemalja i koje su njihove direktne i indirektno posledice?

Autor nema aspiracije da pruži odgovore na sva spomenuta pitanja. Prvenstveno, u članku je dat sintezni prikaz posleratnih demografskih tendencija (indirektno dajući odgovor na pitanje o postojanju, odnosno nepostojanju demografskog profila Balkana). Zatim, pažnja je usredsređena na očekivane buduće demografske promene u balkanskim zemljama, kao i na probleme koje će one, na putu ka tržišnoj ekonomiji s jedne strane, izazvati na tržištu radne snage, a s druge strane, na intenzitet migracionih pritisaka koje ove zemlje mogu vršiti na zemlje Evropske unije.

Ključne reči: *Balkan, demografski razvitak, tranzicija, demografske projekcije*

Byron Kotzamanis

Demographic Trends and Population Prospects in Southeastern Europe

Summary

Three basic questions are under consideration in today's demographic community: a) the European geography of demographic behaviors allows us to consider the geopolitical area of S.E. Europe as uniform and clearly distinguished from the rest of Europe, b) to what extent the observed recent evolutions in the ex "socialist" S.E. European countries are registered in the long term or/and have been affected by the seismic policies and socio-economic changes as well as the consequent difficulties the inhabitants of these countries meet during the transition period and finally c) the demographic perspectives of these countries and their direct and indirect implications.

In this article we do not aspire to give answers to all of the above questions. Initially, we confined ourselves to a synthetic presentation of post-war demographic evolutions (giving indirectly an answer to the question of the existence or non-existence of a demographic profile of the Balkans). Then we focused our attention to the expected demographic trends and the problems they raise on the one hand, to the labor market of these countries on their course to free market, and on the other hand, to the migration pressures these countries might bring upon the neighboring E.C. countries.

Key words: *Balkans, demographic trends, transition, demographic projections*